

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ЯК ЖИВ
УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MIKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ЯК ЖИВ
УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Для середнього та старшого
шкільного віку

Художник
ОЛЕКСІЙ ШТАНКО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

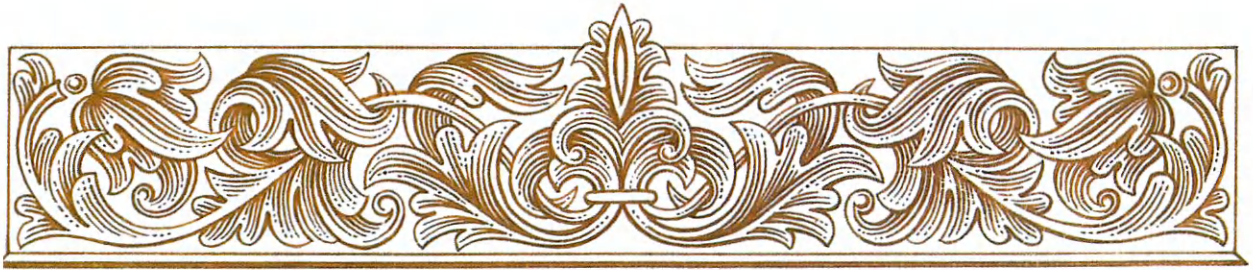
КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1999

Ця унікальна книга, яку створив патріарх української історії, видатний учений, письменник і політичний діяч, перший Президент України Михайло Грушевський (1866—1934), містить невмирущі сторінки нашої минувшини. Великий патріот України коротко, але яскраво виклав українську історію для просвіти рідного народу.

Видання ілюстрував знаний в Україні та за її межами художник, Заслужений діяч мистецтв України Олексій Штанко, який створив позначені високою майстерністю портрети державних діячів часів Київської Русі та Запорозької Січі, а також світочів української культури.

Вступне слово
ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Текст друкується за виданням:
Грушевський М. С. Як жив український народ.—
К.: Веселка, 1992

*В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.*

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Михайло Грушевський (1866—1934 рр.)

*Народ наш живе на Україні
вже дуже давно.
Тисячу двісті або триста літ тому
(600 або 700 літ по Різді Христовім)
жили вже наші люде мало
не по цілій Україні, як і тепер.
В л а с н а д е р ж а в а — в е л и к а
с и л а д л я в с ь о г о д о б р о г о ,
треба тільки постаратися,
щоб у ній був добрий лад.*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Михайло Грушевський та його найкоротша «Історія України»

Найвидатніший український історик Михайло Грушевський здатний кожного здивувати своєю неймовірною працездатністю й широтою культурних та наукових зацікавлень — з ним мало хто може позмагатися. Написав він так багато, що навіть важко сказати, скільки треба було б видати томів, коли б зібрати всю його спадщину.

Тож, дорогий читачу, хоч коротко її оглянемо. Михайло Грушевський — автор найвизначнішої — в десяти томах із тринадцяти книжок — «Історії України-Руси», в якій зробив виклад української історії до середини гетьманування Івана Виговського. Є свідки, що бачили рукописний II-й том цієї історії, але, на жаль, поки що його не знайдено. А знамірювався учений написати повну історію. І коли б не жахливий терор 30-х років, то він би, напевне, цю роботу й завершив.

Окрім того, великий син України М. Грушевський залишив нащадкам шеститомну «Історію української літератури» (п'ять томів було видано у 1923—1926 рр., а шостий зберігся в машинописі), де дослідив найдавнішу нашу літературу.

Під загальним керівництвом ученого прийшли до читача багатотомні «Жерела (Джерела) до історії України-Руси», «Українсько-руський архів», «Пам'ятники української мови і літератури», «Етнографічний збірник». Він також написав серію монографій, серед яких «Барське староство», «Культурно-національний рух», сотні історичних статей, літературних оглядів і рецензій.

Відредагував 112 томів «Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка».

Разом із Іваном Франком почав видавати журнал «Літературно-науковий вісник», що об'єднав письменників Буковини, Наддніпрянщини й Галичини.

Написав багато суспільно-політичних статей на актуальні теми, заснував десятки наукових та часописних видань.

Був великим бібліофілом: зібрав одну з найунікальніших приватних бібліотек (значною мірою загинула під час громадянської війни) і колекції рідкісних рукописів.

До того всього знаходив час писати чудові художні оповідання і видав їх окремими збірками — більшість цих творів у 1990—1992 рр. видрукувало видавництво «Веселка».

І, нарешті, був видатним політичним діячем.

Михайло Сергійович Грушевський народився 1866 року в м. Холмі (тепер Хелм, Польща) в родині освітянина. Ще хлопчиком, живучи з батьками в Тифлісі (Тбілісі), відчув тугу за рідним краєм, і ця генетична туга кликала його в Україну. Саме через те вчитися він поїхав до серця землі української — Києва, вступив до університету; і тут юнака запримітив інший відомий український історик Володимир Антонович. Пізніше він залишив Михайла Грушевського на кафедрі історії і сприяв формуванню наукового історичного світогляду молодого талановитого свого колеги на найновітніших європейських вченнях.

1894 року в Львівському університеті цісарським указом (Галичина належала тоді до Австро-Угорської держави) відкрито кафедру історії України — в Росії все українське заборонялося, і жодної такої кафедри в університетах не було. В. Антонович порекомендував на цю кафедру саме Михайла Грушевського. Тоді ж таки у Львові кафедру було реорганізовано в наукове «Товариство ім. Т. Шевченка», і Михайло Грушевський 1897 року стає його головою. Це була фактично українська Академія наук. Згадане «Товариство ім. Т. Шевченка» розгорнуло величезну науково-дослідницьку й видавничу діяльність, воно з'єднало наукові сили як Східної, так і Західної України.

Коли ж після революції 1905 року з'явилася можливість культурної та наукової роботи в підросійській Україні, Михайло Грушевський переводить редакцію «Літературно-наукового вісника» до Києва і створює тут «Українське наукове товариство», що починає видавати свої «Записки». Він же водночас стає засновником прогресивної партії «Товариство українських поступовців» (ТУП).

У час першої світової війни переїхав із Галичини до Москви, а після Лютневої революції 1917 року повернувся до Києва, де був обраний головою революційної української Центральної ради, перейшовши до української партії соціалістів-революціонерів, і багато сили й енергії віддав на відновлення і становлення української держави, — саме за Михайла Грушевського було проголошено незалежність Української Народної Республіки, а він став її першим Президентом.

У квітні 1918 року німецькі окупанти розігнали Центральну раду, поставивши на чолі України гетьманом російського генерала Павла Скоропадського, після чого Михайло Грушевський змушений був емігрувати

до Відня, потім до Праги. Тут патріарх української історії розгортає величезну наукову, політичну й культурну діяльність, закладає Український соціологічний інститут, де зібрав розпорошені військовими розрухами наукові й культурні сили — тут за його сприянням та ініціативою виходить ряд книг, зокрема восьмий том його «Історії України-Руси».

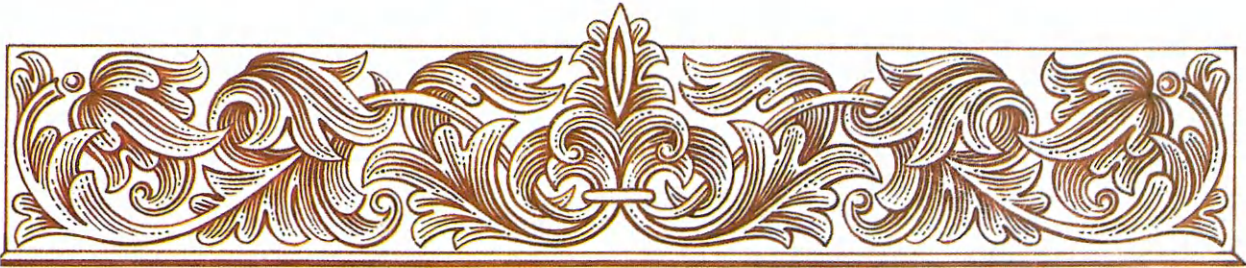
Але як тільки з'явилася можливість працювати на рідній землі, Михайло Грушевський 1924 року з дозволу Радянського уряду повертається в Україну, до Києва. Очолює кафедру історії України та історичний відділ Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), видає прецікавий історичний журнал «Україна», різноманітні збірники тощо. З 1924 року він академік ВУАН, а з 1929 — академік АН СРСР. За цей короткий час українська історична наука під керівництвом Михайла Грушевського піднялася до загальноєвропейського рівня, але, на жаль, все це тривало недовго — на початку 30-х років починається тотальний розгром української науки й культури. Чорних переслідувань зазнав і Михайло Грушевський, його висилають до Москви, а невдовзі, 1934 року, в Кисловодську, видатний учений зі світовим ім'ям загадково вмирає після незначної операції. Поховано його в Києві, на Байковому цвинтарі.

Розуміючи, яке значення для національного духовного розвою має поширення українського історичного знання, Михайло Грушевський присвятив себе цій справі і створив кілька популярних книг, серед яких найзнаменитіша «Ілюстрована історія України» (1911, 1917), що виходила значним тиражем, — її перевидано і в наші дні. Для українців, котрі забули рідну мову, створив «Очерк истории украинского народа» (1904, 1906, 1911, 1913, 1914). Видав також курс «Всесвітньої історії» (в кількох випусках) і оповідь «Як жив український народ», видрукувану у Царгороді 1915 року, — це найкоротший і справді яскравий виклад української історії, створений для просвіти рідного народу.

Отже, дорогий читачу, ця глибока й дохідлива книжка подає повний курс нашої української історії. Я певен, вона допоможе Вам розібратися в складних перипетіях історичної долі українського народу, бо наш народ важко й складно жив, довгі століття перебуваючи у непримирній боротьбі за своє існування. Мало з чим мені хотілося б в цій книжці не погодитись, — незважаючи на те, що «Як жив український народ» написано майже 100 літ тому, — і саме з тим, що суперечить сучасній історичній науці.

Велика і Мала Русь почали так зватися не «для відміни», як пише автор; це назви церковного походження: Малою Руссю свого часу називали митрополію Русі, її центр, а Великою — околиці Русі. Подібно називали і Грецію: Мала Греція — це була власне Греція, а Велика — околичні колонії. Відповідно й Україна, як вважають сучасні вчені, почала так зватися не від слова «окраїна», а від

слова «край», «країна», окраяна, омежована земля. Не зайве тут сказати, що існувало поняття України у вузькому значенні і в широкому. У вузькому Україною називали Київщину, тобто землю полян; у широкому — це вся земля, населена українським народом.

Дуже сумнівно звучить фраза, що після прийняття християнства «вже князі не вбивали, не різали так одні одних без милосердя і сорому, як давніше». Сама ця книжка свідчить про зворотнє: і вбивали, і різали без милосердя та сорому. Справді, християнство принесло на нашу землю писемність і освіту, але сучасні вчені стверджують, що те і друге було в нас ще до прийняття християнства. Для князів держава тоді уявлялася полем, яке батько розділяє між дітей, аби нікого не скривдити, та осуджувати це навряд чи випадає, бо така була тоді система суспільного думання — і не тільки в нас, а й у всьому світі.

Недостатньо пояснює Михайло Грушевський, чому так швидко Київська Русь, як держава, розпалася на безліч князівств.

Серед об'єктивних причин перша з них та, що Київська Русь не була державою одного, спільного народу, а об'єднувала найрізноманітніші, навіть і неслов'янські, слабко між собою зв'язані племена, які тяжіли до осібного вільного життя.

Є до певної міри різнобій і в даних про кріпацтво на козацьких землях. З одного боку, говориться, що після Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького кріпацтво на козацьких землях було знищене, а з другого — що «в Московщині був такий самий дух», як в Україні.

Та як показали пізніші дослідження, особливо зроблені в 20-х роках, дух той був далеко не такий самий; зрештою, першим доказом тому є факт, що з Московщини в Україну в XVII ст. масово тікали люди від нестерпних панських утисків.

Ясна річ, що й тут накладалися на селян повинності, але відносно невеликі, і це була не кріпаччина, а підданство. Коли б кріпацтво в Україні й у Московщині було однакове, то не треба було б спеціального для його введення акту Катерини II.

З авторського чи видавничого недогляду вкралася помилка в біографію Григорія Сковороди: жив він не на Чернігівщині, а в Слобідській Україні.

Слід також зауважити, що у XVIII ст. в Західній Україні далеко не всі писали польською мовою, були й такі люди, які пробували ввести живу українську мову і в богослужбні книги (Юліан Добриловський із Почаївського культурного осередку).

Оце і всі уточнення тексту — ці місця в короткому викладі історії України можна вважати застарілими.

Загальна ж позиція Михайла Грушевського цілком сприйнятна, бо великий історик переконливо обґрунтовує, що «народ, маса народна... є і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки».

Чи не тому він, будучи вченим академічного зразка, зважився не тільки найдокладніше вивчити минуле рідного народу, а й очолив його визвольну боротьбу за незалежність і самодостатність у цьому світі, став першим Президентом для українців; був серед тих, котрі повертали нашому народу його священні стародавні символи та конституцію, бо не тільки мріяв про добро і щастя для нього, а й будував власний дім — державу. І хоч ту державу йому і його соратникам не пощастило втримати і утвердити, не помилилось, коли скажемо, що вони поклали твердий підмурівок для нашої самостійності теперішньої. Прийнята Верховною Радою України від імені українського народу Конституція України — це той великий Закон, за яким маємо жити довгі літа. Він виріс не тільки із сьогоднішніх досягнень демократичного суспільства, а й з історичних конституційних проектів — «Руської Правди» Ярослава Мудрого, «Статуту Великого князівства Литовського», першої української Конституції Йосипа Верешижського (90-ті роки XVI ст.), Конституції гетьмана Пилипа Орлика (XVIII ст.) і Конституції Української Народної Республіки, біля джерел і укладання якої стояв наш найвидатніший історик і визначний громадський діяч.

Недаремно ж у час створення та утвердження незалежної демократичної України ім'я Михайла Грушевського було й залишається святим для українців.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ЯК ЖИВ
УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

І

ПРО НАШ КРАЙ І НАРОД

Наші люде займають великі край: в один бік над Чорне море, в другий — на Кавказ, над Кубань, в третій — над Прип'ять та Буг і в гори Карпатські, за російську границу — все живе наш народ, наші люде. Здовж буде того краю верстов більше як тисяча, а вшир верстов на 500, на 600. Більша частина нашої землі в Російській державі: губернії Київська, Подільська та Волинська, Чернігівська, Харківська та Полтавська, Херсонська та Катеринославська й інші околиці, де живуть наші люде (в Холмщині, на Бессарабії, в Таврії, на Кубані та по других місцях). Але є ще чимало нашого народу також і за російською границею, в Австрії: більший край, що займають там наші люде, зветься Галичина, з великим городом Львовом, а поменший — Буковина, там же коло Галичини, де город Чернівці; і на Угорщині, під горами Карпатськими, де городи Ужгород (Унівар) і Мукачів, теж наші люде. Всього було нашого народу більше як 30 мільйонів, з того в Росії більше як 25 мільйонів. А багато розійшлися з свого краю далекими світами, живуть у Сибіру, в Туркестані, в Америці цілими селами або й по кілька, по кількадесят сіл, та тих сюди не лічимо. Бо говоримо про край, де наш народ найбільше мешкає, де живе його більше, як якого іншого народу.

Край сей тепер звемо Україною, а народ *українцями*. За давніх часів він звався Русь, а люде — *русини*; так і досі звать себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині — русини, руснаки. Русею, як побачимо ще, звалися всі землі, що належали за давніх часів до Київської держави, та через те ся назва перейшла і на інші краї, не тільки українські, тому що вони до Київської держави належали: Русею почали зватися і ті краї, що коло Москви, ті люде, що зуться у нас москалями або «кацапами», і Біла Русь, або литвини, як у нас їх звають. Згодом, для відміни, почали звати наші край Малою Русею, або Малоросією, а московські краї — Великоросією, а нас малоросами, але наші люде тої назви не прийняли. Прозивали москалі наш народ «хахлами», тому що наші люде на головах тоді носили чуби, а москалі той чуб звали хаклом, але се було тільки прізвище, а не ім'я, — як і наші люде звають Москву «кацапами». А тепер уже прийнялося однакове ім'я для всього краю й усього нашого народу — Україна, українці: так звають себе наші люде чи в Києві, чи в Харкові, чи в Полтаві, чи в Одесі, чи в Галичині. Назва ся добра, стара, треба її держатися. А звідки вона пішла, потім побачимо.

Такий великий край, як оці українські землі, не може бути однаковий,

не однакове в нім життя, не однакове й господарство. Ближче до Чорного моря, де міста: Одеса, Херсон, Таганрог, Катеринослав, Єлисавет — там степ рівний, води мало, лісів нема, земля родить добре, коли вміти коло неї ходити, землі багато й, окрім хліборобства, багато ще й тепер випасають товару й овець; коло Дніпра й на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рогу, Юзівки) в землі багато заліза і кам'яного вугілля, тому й багато фабрик і заводів. Се край *полудневий, степовий*. За ним на північ край *середній* — де Полтава, Харків, Ніжин, Черкаси, Вінниця, Камінець: тут уже не така рівнина, є балки, й горби, і гори, хоч не дуже високі; багато води; є й лісів трохи; земля врожайна, люде живуть густо, а годуються з хліборобства. Далі від Києва і далі, де Чернігів, Мозир, Пінськ, Володимир, Брест, Холм, — то край *лісовий*: води багато, подекуди й занадто тої води та болота, земля недобра (пісок), люде й тепер не можуть вижити з хліборобства, а давніше й того менше; жили більше з бджільництва, ловили рибу, звіра. На заході високі гори Карпатські, де люде живуть і досі найбільше з випасу овець та з лісової роботи. На полудневий схід, над морем, ще більші гори — Кавказькі. Над самим морем люде промишляють найбільше рибальством та перевозом.

Так-от, кажу, не може бути й однакове людське життя в таких ріжницях. Інакше господарюють, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатсь-

ких горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип'яттю; інакше в херсонських степах. Інакше трохи вбираються й трохи інакше говорять люде із Харківщини, — слобожани, як на них кажуть, інакше полтавці, інакше поліщуки з лісових країв, інакше подоляни, а ще інакше люде з гір, що звуться гуцулами, бойками й лемками; в горах люде ще рідше між собою стрічаються, ще менше переймають що-небудь одні від одних, ніж на долах, на рівнині, — тому й більші ріжниці; часом найближче село, за горою, має й інші звички, й інші слова, й інакше вбирається.

Та проте все — то наші люде, один народ і один край. Прислухатися до мови, придивитися до життя — й почувеш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех; ближчий подолянин слобожанинові, ніж москаль або серб. Хоч і ті ближчі собі, як німець або француз, бо то все слов'яни, народ одного коріння, але наші люде з ріжних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов'янський народ, — то все українці, один народ український.

В житті нашого народу й нашого краю були такі переміни, що або злучали тісніше якісь частини нашого краю, або розлучали. От Галичина тепер належить до іншої держави, й інші порядки, інші закони в ній, ніж на Поділлі. Але півтораєст літ тому і Галичина, і Поділля, і Київщина належали до Польщі і були в них порядки однаковіші, а Полтавщина належала тоді

до Росії, й порядки були в ній інакші, а Буковина була тоді під Туреччиною. Такі зміни приходять і проходять, а народ застається. І як шириться між народом освіта, свідомість, починається ліпше, сильніше життя, то й різні частини народу й краю стають ближчими до себе, більше довідуються одні про одних, переймають одні від одних, і різниці в житті, в звичаях та мові меншають, вигладжуються, і люде з різних кінців краю чують живіше, що то один народ, і помагають собі більше для кращого життя. Так повинно бути і у нас, на Україні, і буде, певно. А для того кожному повинно бути цікаво знати про свій край і народ, про його теперішнє життя і старовину, себто — історію. Сказав один розумний чоловік за давніх часів, що хто не знає своєї

минувшини, своєї історії (бо історією зветься оповідання про давніше життя), то так, як би до смерті застається дитиною. Так як дитина не знає сказати про себе нічого, — чия вона і звідки, ані про те, що діється і діялося навколо неї, — так і чоловік, що не знає нічого про свій край і народ, про його минулість і теперішнє життя, виглядає як та дитина. Не личить це чоловікові розумному і розсудному. Треба знати теперішнє життя свого краю та народу, а щоб розуміти, як воно складалося і як його далі вести, доконче треба знати його минулість. Як писав Тарас Шевченко:

Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: — Що ми?
Чиї сини, яких батьків?
Ким, за що закуті?

2

ПРО НАЙДАВНІШІ ЧАСИ

Народ наш живе на Україні вже дуже давно. Тисячу двісті або триста літ тому (600 або 700 літ по Різдві Христовім) жили вже наші люде мало не по цілій Україні, як і тепер.

До того часу, перед тим як народився Христос і по Христовім Різдві, з яких тисячу літ, у степовім краю, ближче до Чорного моря, жили народи одного коріння з теперішніми персами, що кохалися в худобі, в конях і здебільшого кочували по степах з худобою, живучи в шатрах. Звалися вони *скити*, *сармати*, *алани*. По них то полишилися

в степах наших високі могили, насипані над їх царями та ватажками; нащадків їх не лишилося в наших сторонах, тільки на Кавказі zostався народ з того коріння, зветься *осетинами*.

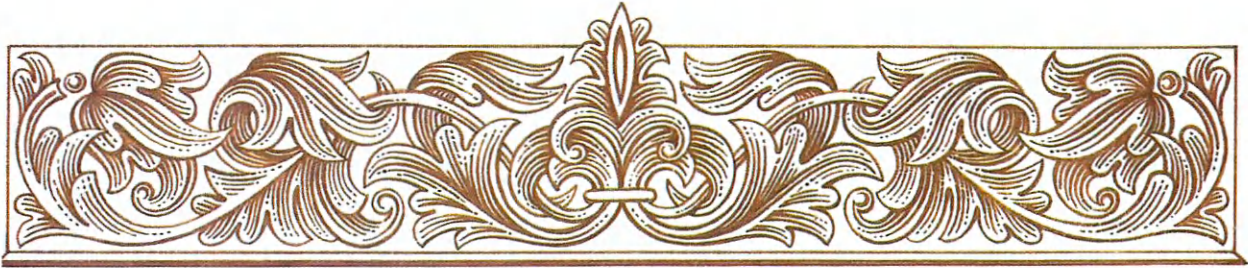
В той час, як сі народи жили в степах над Чорним морем, народи слов'янського коріння, між ними й наші предки, сиділи далі від моря, в краю лісовім, та й у тім — середнім, між лісом і степами, і, множачися з часом, посувалися все далі на південь. Степові народи з часом ставали слабшими, ставало їх менше, а

Князь Олег (р. н. невідомий — 912 р.)

далі й зовсім порозганяли їх нові орди турецького та угорського коріння, що почали сунути в чорноморські степи з Азії по Різдві Христовім. Були то *гуни, авари, болгари¹, угри*.

Вони не зоставалися жити в наших степах, а йшли далі в дунайські краї, тільки порозганяли з наших степів попередні народи. Степи стали мало що не порожні, бодай часами порожніми стояли, і тоді стали наші люде осідати тут, і так засіли майже всю теперішню Україну — аж до морів Чорного, Азовського і до Дунаю.

Простору було досить, і люде осідали зрідка, хуторами. Кожний рід осідав окремо і жив собі осібно. Жили почасті з хліборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіра в лісах, в бджільництві кохалися: бджоли водилися у видовбаних в дереві дуплах, як уліях, так і зимували. Земля довго була неділена, а господарювали спільно, великими сім'ями: сини не ділилися, жили разом, а порядкував господарством котрийсь старший віком або котрий оборотніший. Ще недавно бували на Україні такі великі, неділені сім'ї, часом душ по 20 і 30 в одній, що мали спільне господарство.

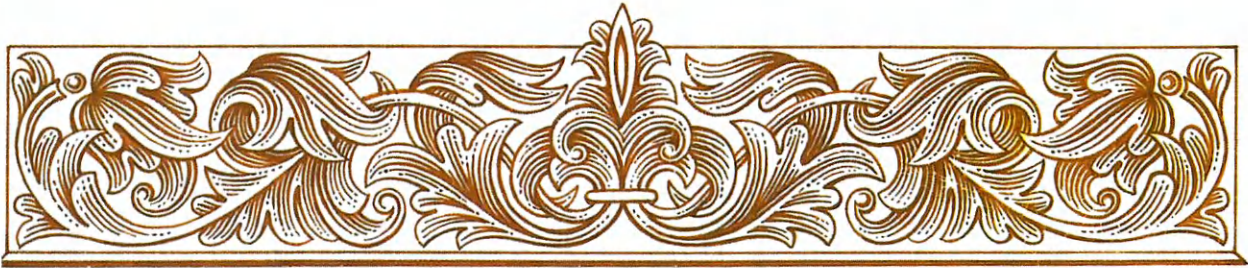
Вірили, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких надіялися добра в господарстві: бога *Перуна*, що посилає грім і блискавицю, сонце, зване *Даждьбогом*, бога *Волоса*, що пильнує худобу. Їм моли-

лися й жертвували ріжну страву, але не було до того ані церков, ані священників (жерців), а справляв ті молитви кожний за свій рід. Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід Нового року, — се й досі задержалося на Різдва, на Новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго врожаю, посівають зерном на щастя, — усе оце позоставалося ще з тих давніх часів, як ще наші люде не були християнами. Прихід весни стрічали *веснянками*, а на поворот сонця з літа на осінь було свято *Купала*, що й досі справляється між нашими людьми. Ще й тепер пам'ятають і «*мертвецький великдень*», так само стародавнє свято предків — день померлих. Тодішні люде вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далі живе там само, де жив покійник. Ховаючи небіжчика, клали в могилу страву й всякі речі, потрібні до прожитку; се все закопували або палили разом з покійником, клали в миску або глечик і засипали землею.

Для громадських справ сходилися старші з родичів чи сімей на нараду — звалося се *віче*; там порядкували й рішали, що треба. Були подекуди старшини, звані *князями*, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, а князі мусили громади слухатися. Війська не було, а як треба було бо-

¹ Сі болгари, оселившись за Дунаєм між слов'янами, прийняли потім і слов'янську мову і змішалися з тамошніми слов'янами, а ті прийняли їх ім'я.

ронитися, то хто був дужий, збирався з тим, що мав — чи зі списом, чи з мечем, на коні чи піший, і йшли боронитися чи воюватися. Для оборони ставили *городи*: десь серед лісу чи болота або на високім шпилі сипали ва-ли, копали рови, щоб ворог не міг приступити. В небезпечний час туди збирали своє майно, жінок і дітей і боронилися від ворога. Досі від тих городів позоставалося багато *городищ*. В спокійні часи ті городи здебільшого стояли порожні, а люде жили по хуторах. Тільки в декотрих городах завжди мешкали люде, особливо заможніші, багатші, *купці* — для безпечності; туди приїздили й чужі купці на торги та привозили товари.

Так жили собі предки наші довго окремо. Кожний знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старших, а інші люде до них не належали. Звалися ріжними іменами: в теперішній Чернігівщині та Полтавщині люде звалися *сіверяни*, найважливіші городи у них були Чернігів, Новгород-Сіверський і Переяслав. Люде коло Києва звалися *поляни*, а земля та звалася ще інакше — Руською землею. Ті, що сиділи над Тетеревом і Случем, в великих лісах, звалися *древляни*. Ті, що на Волині, — *дуліби*. Одного спільного ім'я не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж пізніше се сталося, а як саме — зараз побачимо.

3

ПРО КИЇВСЬКУ ДЕРЖАВУ

З-поміж усіх українських міст найбільшим і найславнішим був Київ. Здавна, з непам'ятних часів, ще коли люде не знали заліза або міді, а робили собі списи чи сокири з каміння, жили не в хатах, а по печерах, — видно, що тут жило багато людей. А се тому перед усім, що тут сходилися дві великі ріки: Дніпро і Десна. Над рікою легше було прогудуватися — чи рибою, чи звіриною. Рікою їздили люде, куди треба, — сухих доріг тоді було небагато, і ними їздити не так було легко й безпечно. Тому й за українських часів під Києвом були найбільші

оселі, жило найбільше людей багатих, торговельних: сюди найбільше приїздили й купці з чужих країв із усяким крамом.

Сим багатим і торговельним людям треба була охорона: були сусіди ласі на їх крам і багатство, що при нагоді раді були пограбувати їх добро чи в дорозі, чи в самім Києві, як не було доброї сторожі. Тому сі київські люде, особливо значніші, більші, звані боярами, здавна почали держати собі для охорони людей сильних, відважних, військових. Далі — то більше, і з часом так зібралося чималеньке вій-

сько в Києві, що боронило місто від сусідів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край, а старшим над тим військом був київський князь.

Та обороною не кінчалось. Київське військо, *дружина*, як воно звалось, не тільки боронило свою околицю від ворогів, але й саме нападало на сусідні землі, віддячуючи за їх напади або просто шукаючи здобичі. В тодішні часи військо й живилося головним чином тим, що награвувало, або казало собі дати за викуп, щоб не грабувати. Щоб прогодувати свою дружину, київські князі й бояри ходили на сусідні волості й землі, набирали там всякої здобичі, а як ті відпрошувалися, то казали собі давати щороку данину «за мир»: що вони самі не будуть їх грабувати й іншим не дадуть. Часом, щоправда, такі походи не кінчалися щасливо. Про київського князя *Ігоря* оповідали таке: він дав своєму воєводі Свинельдові збирати дань з древлян і з того тримати свій полк, але вояки з самого Ігорєвого полку стали казати, що ті Свинельдові вояки збирають дуже багато всякого добра з древлян, посправляли собі гарну одєжу й зброю, а вони ходять голі, — та й стали радити Ігорєві, щоби він пішов з ними до древлян, щоб і собі зібрати дань. Ігор послухав і пішов, казав древлянам давати ще й собі дань; ті не мали як боронитися — дали і удруге, хоч поперед дали вже Свинельдові. Та Ігорєві з того ще більше розгорілося

серце, як побачив, що мають що дати; він відіслав свою дружину додому, а сам з малим полком пішов іще походити між древлянами та полупити їх. Тоді зібралися древляни на віче й кажуть: «Нема тому краю! Треба зробити тому князєві кінець! Се як вовк унадиться у стадо: як не вбити, так ціле стадо по одній вівці виносить, так і сей: як його не вб'ємо, то він нас знищить». І так напали на Ігорєве військо й побили його дружину, бо мало мав із собою людей, щоби не ділитися здобичею. Самого Ігоря вхопили і помстилися немилосердно за його ненаситність: нагнули два дерева, прив'язали до них Ігоря, потім дерева пустили, і вони потягнули Ігоря та й роздерли на шматки. Але се й древлянам на добре не вийшло: вдова Ігоря, княгиня *Ольга*, пішла з великим військом на древлян, попалила їх городи, побила багато людей і наказала давати дань іще більшу, як за Ігоря.

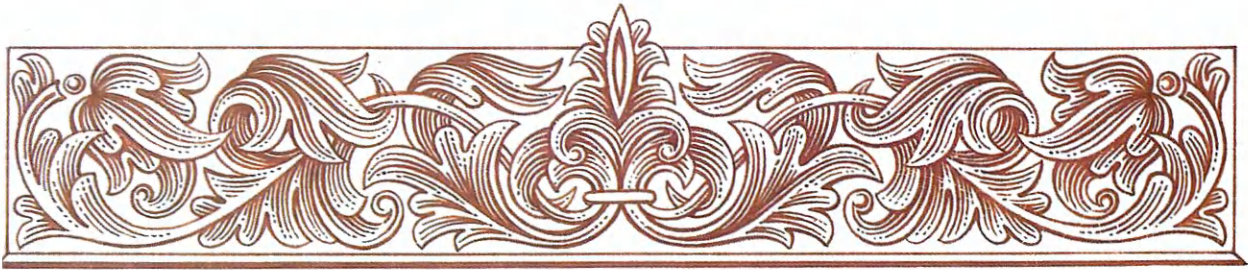
Збираючи дані все більше, київські князі держали все більше війська; а що більше війська прибувало, то дальші походи вони робили, то більше городів і земель під свою владу брали, під себе підбивали. Землям тим була така ніби користь, що київські князі мали боронити їх від сусідів, заводити у них спокій і безпечність, нищити і карати розбійників; на те приходили вони щороку зимою, вибираючи дань, а часом держали і цілий рік своїх людей, *мужів*, з військовою залогою. Та про те, чи бажають собі тої охорони й

Княгиня Ольга (бл. 890—969 гг.)

опіки ті землі, князі не питали: їм треба було дані для дружини, дешевого товару для торгу. Обійшовши свої землі зимою, на весну князі й бояри разом із купцями з'їжджалися до Києва і, поскладавши товари на човни, везли Дніпром на Чорне море, а звідти до Царгорода (Константинополя), до греків на продаж, а від них купували собі дорогі убрання, золоті убори, вино й усяке коріння. Туди ж продавали невольників, яких забирали в неволю на війні.

Не вдовольняючися даниною зі своїх земель, ходили київські князі походами на далекі, багаті краї, де надіялися на велику здобич: ходили на Царгород і землі грецькі в Криму і Малій Азії, ходили на Кавказ, на Каспійське море і Персію. За того Ігоря ходило військо в перські краї, здобуло багате місто Бердав, недалеко теперішнього Баку, і більше як півроку сиділо там, нападаючи на сусідні землі; тільки від хвороби почало їх багато людей вмирати, і вони забралися звідти додому. З таких походів, коли вони вдавалися щасливо, привозили багато грошей, здобичі і невольників.

Пам'ять про такі походи лишилася й досі в піснях. От як співають у колядці:

Ой з-під гори та стоять тумани,
Та то не тумани — пара з коней іде!
Ой там же війська — аж землі важко,
Ой там у війську папа немає.
Ой одозветься зличний паниченко,
Славногo отця і паніматки:
«Я ж в тому війську та паном стану,

Велю гармати паворочати,
В Чернігів-город велю стріляти!»
Ой б'є та б'є він в Чернігів-город,
Там його не знали ні царі, ні пани.
Винесли йому миску червінців —
Він теє взяв, шапочки не зняв,
не подякував.

Потім співають, як те військо йде на Переяслав і на Київ, збираючи одкуп; се пам'ять про ті старі походи, тільки дещо перемінено (от як гармати пізніше додано, а тоді їх не було). В іншій колядці співається, як дружина, не маючи що робити на Україні (видно, не було війни під той час), вибирається на службу в грецькі краї:

Ой ходімо ми до ковальчика,
До ковальчика, до золотника,
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла.
Ой пустимоя ж на тихий Дунай,
Далі Дунаєм — під Царгород:
Ой чуємо там доброго пана,
Що платить добре за служецьку, —
Ой дає на рік по сто червоних,
По коникові та й по шабельці,
По парі сукоп та й по шапочці,
Та й по шапочці, та й по панючці.

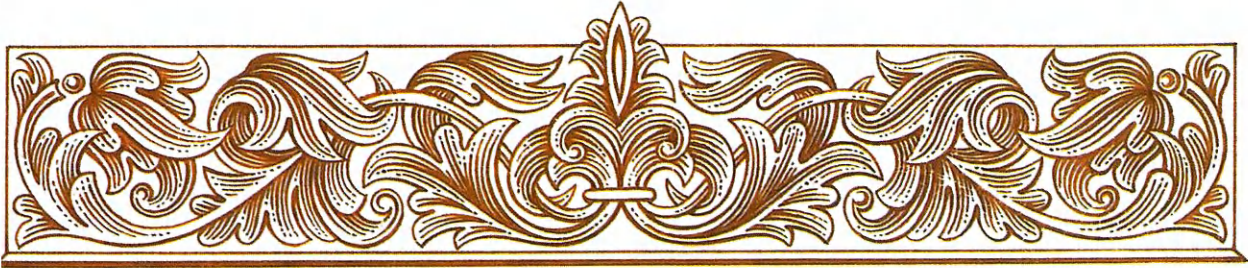
Маючи під собою велике військо, взяли князі велику силу в самім Києві. Вже не питалися вони в усякій справі громади, як вона рішить, тільки радилися з військовою старшиною, із своїми боярами і правили землею, як хотіли, а хто їм противився, того саджали до в'язниці або забивали. Багатим киянам-боярам нові порядки були на руку: не тільки що мали тепер оборону через князів, а й усяку вигоду

Князь Святослав (р. н. невідомий — 972 або 973 р.)

в торгівлі. З далеких країв привозили князі й дружина різні товари до Києва, й київські купці перепродували їх в інші краї з великим баришем. Багато з киян-бояр служило в княжій війську і мало з того велику вигоду. Київ став дуже великим містом, багатим, славним на цілий світ.

Так склалася *держава Київська*, або *Руська*. Я казав уже, що київський край звався здавна *руським* краєм. Русею. Тому київські князі теж звалися руськими, київська дружина — *русинами*. І ті землі, що вона з князями підбивала, до Києва прилучала — починали теж зватись руськими, *Русею*. На кінці IX віку (900 літ по Різдві Христовім) уже багато земель до Києва належало, київським князям дань давало: не тільки українські, а й інші, аж під теперішній Петербург та Москву. По більших городах сиділи родичі київського князя або бояри, з більшим або меншим полком дружини. Вони збирали дань, з того годували свою дружину, а частину посиляли київському князеві; мали теж пильнувати порядок і спокій, судити людей. Траплялося, однак, й так, що сі намісники не слухалися самі київського князя, бунтувалися, й підіймалася війна; або люде не хотіли давати дані, і київський князь посилав військо, аби їх «примучити», аби були

послушні. Особливо се бувало тоді, як умирав київський князь і по нім наступав новий.

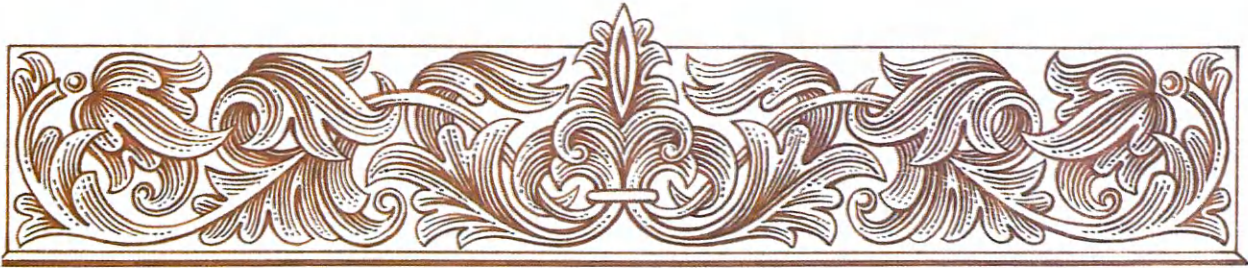
Найдавніші київські князі, яких знаємо, називалися *Аскольд* і *Дір*. Про них оповідали, що то вони в 860 році ходили човнами походом на Царгород; тоді Русь нагнала великого страху на Царгород; греки вірили, що тільки чудо Боже їх тоді від Русі спасло, що вона, не здобувши міста, вернулася назад.

Потім був князь *Олег*, славний війнами й походами. Про нього казали, що він був характерник і до того мав у всім щастя. В 911 році він підписав торговельну умову з греками й скоро потім помер.

По нім був той *Ігор*, а по його смерті кілька літ правила його жінка *Ольга*, доки виріс син *Святослав*, що й був князем. Він уславився своїми походами, кохався у війні, жив із вояками як простий дружинник, нічим від них не ріжнився. Він хотів завоювати Болгарію, але греки того не дали йому.

По нім лишилося три сини, що й княжили в різних городах. Але спочатку старший брат — київський князь — побив свого брата, що княжив у землі древлянській, і той в тій війні наложив головою, а потім інший брат, Володимир, зробив те саме з київським і став одним князем на всю державу в 969 році.

4

ВОЛОДИМИР І ЯРОСЛАВ. ХРИСТИЯНСТВО НА УКРАЇНІ

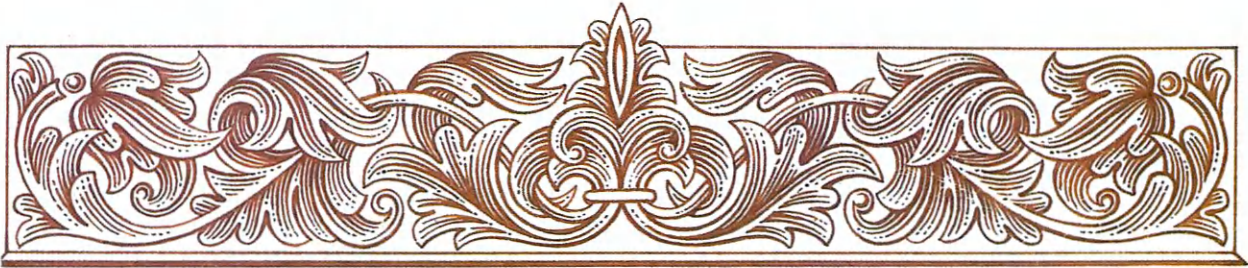
За *Володимира* і ще за його сина *Ярослава* Київська держава була найславніша й найсильніша, ніж будь-коли. Ставши київським князем, Володимир позбирав усі українські землі й усі інші, які перед тим до Києва належали, приборкав неслухняні землі, бояр та князів, що не хотіли йому коритися, і прилучив деякі нові, дальші землі. Українська держава сягала тоді від гір Карпатських до Кавказу, а на півночі — до Волги, до великих озер, що недалеко від Петербурга. На місце бояр і намісників Володимир по більших городах, по тих землях посадив своїх синів: він мав багато дітей, бо мав багато жінок; і як сини підростали, він посилав їх княжити в різні городи.

Та тим він не вдовольнився. Не раз і перед ним Київську державу збирали докупити київські князі, а потім вона знову розпадалася: так само розпалася б знову й тепер. Володимирові хотілося зв'язати державу міцніше, зв'язком внутрішнім, добровільним, щоб городи й землі корилися київському князеві не тільки зі страху перед київською дружиною, але щоб бачили вигоду, свою користь у тім, аби належати до Київської держави. Для того він старався підобрити собі громаду, добути її любов і ласку. Він не став правити самовільно зі своєю дружиною, а

закликав на пораду громадських «старців», — людей старших, поважніших. При різних okazіях він робив великі бенкети, празники, скликав на них людей з різних городів, приймав тих, хто приходив, годував і поїв, чим мав. Скликав до себе на двір дрібних людей, калік і сиріт, і наділяв їх. І з того справді пішла про нього слава скрізь як про князя «ласкавого», прозвали його «ясним сонцем». У нас на Україні позабувалося се, але в далеких, глухих північних сторонах і досі ще співають різні пісні про «ласкавого князя Володимира», «Володимира — красне сонечко», а починаються звичайно ті пісні тим, як у сто́льнім (столичнім) городі Києві, у того ласкавого князя Володимира був великий бенкет (пир) і там зібралися з різних городів різні люде, забавлялися та хвалилися своїми ділами.

Найсильніша, найславніша, найбагатша з усіх держав була тоді грецька, звалася *Візантія*; візантійський імператор вважався за найсильнішого, наймогутнішого володаря, а греки — за народ найбільше учений, в усяких умілостях, ремеслах і знанні найперший. Володимирові захотілося й свою державу уподобити до Візантії. Він поміг візантійському імператорові, пославши своє військо, як у Візантії побунтувалися були деякі воєводи, за се

імператор видав за Володимира свою сестру, та й тоді ж, мабуть, прислав йому корону й пишні імператорські одежі, в яких Володимир представлений на тих грошах, що він казав зробити у Києві. Тоді ж Володимир охрестився і казав хреститися людям у Києві, а потім і по інших городах.

Християни й перед тим бували на Україні. Здається, князь Аскольд був хрещений; за Ігоря була церква св. Іллі у Києві, а жінка Ігоря княгиня Ольга теж охрестилася по смерті чоловіка, і її за те вважали святою. Але тільки вже Володимир заходився коло того, щоб християнська віра розширилася по всіх землях його держави, аби якнайбільше людей хрестилося й сю нову віру прийняло. Він виписав із грецьких і болгарських земель багато священників, а також єпископів і митрополитів, казав їм учити наших людей і настановляти з них священників. Почав ставити церкви по городах і по селах, де хрестили людей; закликав грецьких майстрів і казав їм вимуровувати гарні церкви у Києві й по деяких інших містах. Попривозив із грецьких міст ікони, книги, також статуї. Виписав майстрів із Візантії й казав їм бити українські гроші, золоті й срібні, — такі, як бито у Візантії. Одним словом, старався уподобити свою державу до Візантії, в чім лише міг.

З тим настала велика відміна на Україні і по всіх землях Київської держави. З християнством із Греції та Болгарії прийшли до нас наука, освіта, книги.

У Болгарії християнство на сто літ раніше прийнялося і були вже всякі церковні книги, перекладені на слов'янську мову, досить подібну до тодішньої нашої; відти за Володимира пішли книги й до нас, а перекладено і у нас інші книги з грецької мови. В Болгарії перейняли ми азбуку, слов'янське письмо. Почали у нас списувати й читати книги. Здебільшого були то книги церковні та духовні, але дещо можна було довідатися з них і про світ, про інші краї, про старовинні часи. Далі почали складати у нас і свої писання на науку людям, як по-християнськи жити; почали списувати, що чули й знали про старовину, про початки Київської держави, та що коли діялося: з таких оповідань, званих *літописами*, писаних у Києві за Ярослава й по nim, знаємо й ми, що діялося на Україні за тих часів.

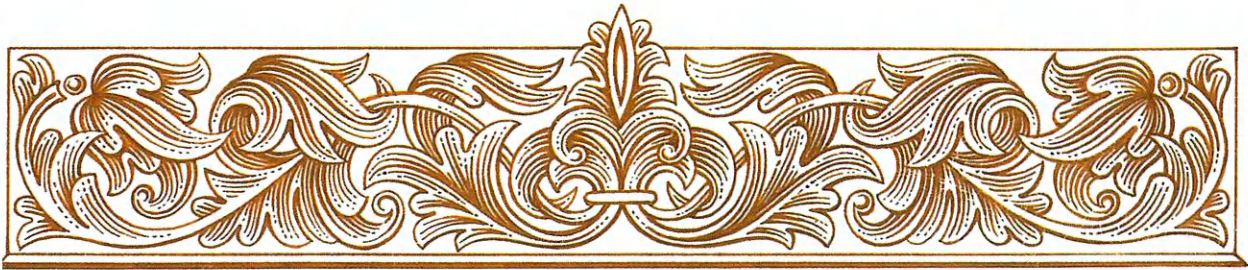
Духовенство, священники почали навчати людей, що гріх сваритися, грабити, вбивати; наказували жити по-християнськи; забороняли жити без вінчання, держати по кілька жінок, почали відрізняти дітей шлюбних від нешлюбних. Те саме наказували й книги, що їх читано тепер у нас. Поволі, поволі, але не минало то без послуху. Вже князі не вбивали, не різали так одні одних без милосердя й сорому, як давніше. Знаходилися люди, які кидали світське життя, йшли в ліси, в пустині, в печери або в монастирі, щоб жити по-християнськи в молитві й пості. Так з'явилися монастирі в різних місцях, а особливо в Києві,

Князь Володимир Великий (р. н. невідомий —1015 р.)

де був і найбільший та найсильніший із тих монастирів — *Печерський*. Мало хто розумів тоді, що важніше жити у правді й любові між людьми та влаштовувати життя і його порядки по-доброму, аніж тікати від життя та на самоті «спасати свою душу», як говорилося. Життя, ледве помазане християнською наукою, здавалося новим християнам таким грішним, що вони вважали сливе неможливим жити в нім «по-божому».

Задля державного життя заведення християнства мало ту вагу, що ся нова віра заводилася від князя, від уряду і духовенство дивилося на уряд як на свою поміч і охорону, стояло на стороні князів, навчало людей коритися князеві й шанувати його. Тому ота нова церква, освіта, наука зв'язували сильнішим внутрішнім зв'язком землі Київської держави; через них усі землі тягнулися до Києва як до найбільшого огнища тої нової віри, церкви, науки. Тому-то так дуже займався християнством Володимир, давав йому всяку поміч і опіку.

По нім того самого пильнував його син *Ярослав*. По Володимирові (що вмер в 1015 р.) зосталося багато синів. Вони сиділи по різних землях і почали між собою сваритися й воюватися. Святополк, що сидів у Києві, почав убивати й виганяти братів із їх городів, щоб зібрати всі землі до купи в свої руки, як то зробив був свого часу його батько. Але його переміг брат *Ярослав* і з часом забрав у свої руки майже всі землі, які за Володимира

належали до Києва; українські землі таки всі зібрав. Подібно як батько, він багато старався для церкви й духовенства, для освіти й книжності. За його часів були вже на Україні письменники, які вміли складати різні поучення так гарно, як тільки вміли найліпші письменники грецькі: такий був священник *Іларіон*, потім поставлений митрополитом у Києві. *Ярослав* старався також, аби людям не було кривд від княжих бояр і урядників. До нас дійшов збірник законів під назвою «*Руська Правда*», — там описано, як суди мали судити й карати за *Ярослава*; між ними є й устави, видані *Ярославом* для урядників, що їздили по селах і городах: що вони мали брати від людей на своє прогодування, а більше того не сміли. Якби того більше пильнували і *Ярослав*, і його потомки, було б ліпше людям і самій державі: був би у ній справді внутрішній зв'язок, усі б до неї горнулися. Та вийшло інакше.

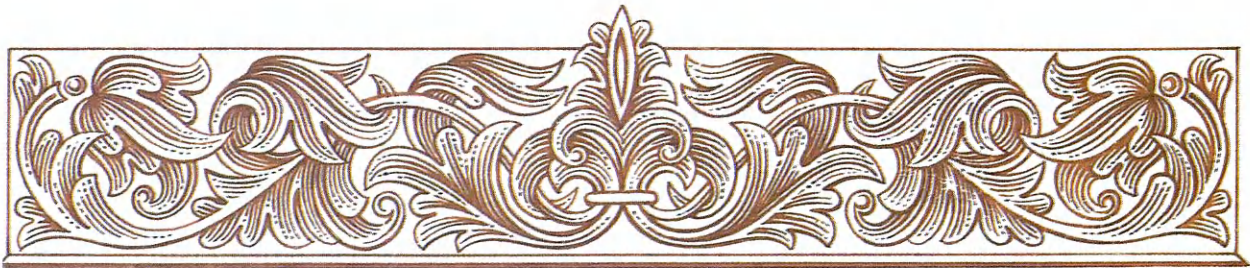
Київська держава була велика і славна за *Ярослава*, як і за його батька. Мало не з усіма більшими володарями тодішніми *Ярослав* був посвоячений; сам він мав собі за жінку доньку шведського короля, його син був жонатий на візантійській царівні, одна донька була віддана за французького короля, друга — за норвезького; сестру свою *Ярослав* видав за польського короля, а угорський король теж був жонатий на українській князівні. Різні сусіди, як їм траплялася

Князь Ярослав Мудрый (бл. 978—1054 гг.)

біда, шукали сховища й помічі у Ярослава; так, багато помагав він польському королеві, бо той не міг собі ради дати: були все великі бунти в його землях.

Та слава й сила Української держави недовго по Ярославі постояла. Але хоч і впала вона, багато по ній сліду всякого — і доброго, і лихого — лишилося на довгі віки. Лишилися християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство й однакова книжна й церковна мова слов'янська

по всіх землях; лишився один княжий рід, з якого різні землі довго потім мали собі князів, вважаючи, що то їх володарі природжені; лишилося спільне ім'я руське; лишилося однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові влади; багато приподобилося до себе життя по різних українських краях, і ближчими вони одні до одних себе почули. Тому ся українська, Київська держава, хоч давно пропала, має велику вагу в нашій історії.

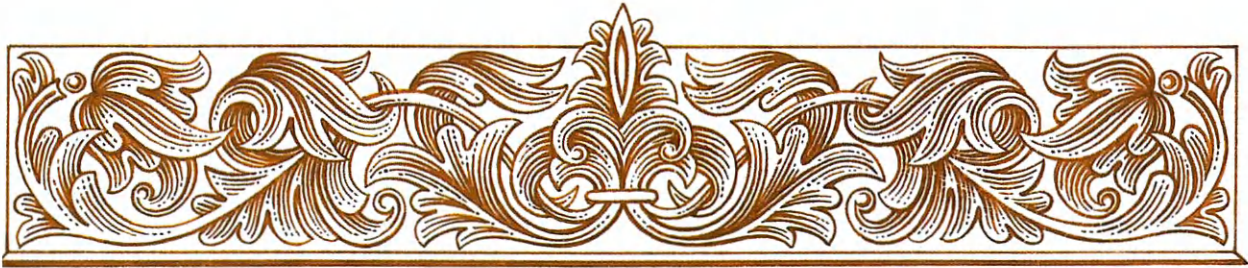
5

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА РОЗПАДАЄТЬСЯ

Після Ярослава (помер 1054 р.) лишилося багато синів, і він, вмираючи, розділив між них свою державу. Тоді князі — не тільки у нас, а й по інших краях, — ще не розуміли, що держава — то не поле, яке батько розділяє між дітей, аби нікого не скривдити, що то не власність його, а річ громадська, публічна. Наказував Ярослав синам, аби не зводили такої бучі, як він сам із братами по смерті батька звів; аби держалися купи та слухалися старшого брата замість батька, бо як будуть воюватися, то й себе, й землю свою погублять. Та легко то було старому говорити! Син батька не слуха, і сам Ярослав батька Володимира не слухав, як той жив, — хотів з ним воюватися; де ж вже, щоб брати бра-

та слухали! До того ж старший Ярославів син, що дістав Київ, був не дуже проворний — проворніший був другий син Святослав, і той вигнав його з Києва. Та позбирати всі землі до своїх рук йому не вдалося, і тим, що пробували по нім се зробити, так само не вдалося або й ще менше. Уже князі, ставши християнами, трохи боялися гріха і не сміли вбивати одні одних, як за давніх часів. Щодалі, то більше їх намножалося, а кожний хотів мати якусь частку у своїй «батьківщині», як вони казали. Тоді у степах чорноморських були кочові орди, охочі до походів та грабування. Як котрому князеві своїх сил та війська бракувало, то він — до орди, кликав її Україну воювати, а та до того торгу — й піш-

ки! Ішла з тим князем воювати, палити, грабувати села й міста його супротивника. Тяжко було собі з таким рад дати. До того треба сказати, що такі по самих землях люде, особливо бояри та всякі заможні, не раз ліпше хотіли мати свого осібного князя, ніж слухати київського чи його воєводи: звичайно, такий свій князь більше слухав громади і дбав про її ласку, аніж той київський або його воєвода. Тому й самі люде часто помагали своєму князеві відборонитися від київського.

Через те все київським князям не удавалося ніяк зібрати до купи Київську державу, і вона що далі, то ділилася на дрібніші та дрібніші частини. Спочатку Україна поділилася на більші землі: Київську, Волинську, Галицьку, Чернігівську, Переяславську. Потім кожна з сих земель розділилася на дві або три частини, наприклад, Волинська — на князівство Володимирське і Луцьке; Чернігівська — на Чернігівське і Новгород-Сіверське. Далі ці частини стали ділитися на ще дрібніші частини. У кожній був свій князь, і кожен хотів загорнути більше землі, воювався з другими князями, палив і нищив їх землю, розганяв і забирав у неволю людей, приводив орду для помочі, або та й сама, користуючись з княжих суперечок, набігала, палила і в неволю забирала. Гіркий світ настав людям. Ось як пісня, складена пізніше (зветься «Слово о полку Ігоревім», — найкраща то пісня, яка

нам з тих часів лишилася), описує ту біду, що сталася за синів та внуків Ярославових: «...тоді засівалася земля та поростала сварками, гинуло життя людей Божих, укорочувався вік людський серед княжих суперечок! Тоді рідко де по руській землі гукали орачі, зате часто каркали ворони, ділячи між собою трупи, а галки мовили свою мову, збираючися летіти на поживу».

Ділячи все дрібніше та дрібніше землі та тратячи свій час і сили у вічних війнах та усобицях (суперечках), князі все більше обтяжували своїх людей податками, а все менше мали силу боронити українські землі від сусідів і від тих степових орд, що гірко давалися взнаки Україні.

Давніші орди тільки переходили через чорноморські степи в дальші краї, і від них не було українцям такої біди. Але вже за Ігоря прийшла в ці степи з Азії, з Туркестану, орда *печенігів* турецького коріння, дуже хижа й войовнича; вона далі не пішла, а стала кочувати в чорноморських степах. Жити разом із тими печенігами було неможливо: вони нападали, забирали худобу й людей у неволю, палили й убивали. Українці стали з Чорномор'я переселюватися в дальші краї; тільки подекуди лишилися ще наші люде на Чорномор'ї. Але печеніги стали потім нападати на дальші землі, грабили й палили, і знищили всю околицю, ближчу до степу, аж під Київ і Переяслав. Багато воювався з ними Володимир, але тільки за Ярослава

підупали вони так, що удалося їх сильно побити, й вони потім забралися з наших країв за Дунай. Одначе на їх місце прийшла друга орда — *торки*, а потім і третя — *половці*. Торків було небагато, й вони скоро зникли, але половецька орда була велика, півтора ста літ кочувала в наших степах та пустошила українські землі. Як князі наші були у згоді, вони держали половців у страху й не давали їм грабувати наших земель; як же зачиналися між князями війни та сварки, то вони не тільки що не боронили України від половців, а ще й самі приводили їх, як я казав, а половці грабували не тільки ворогів того князя, а не раз і самі його власні землі. Цілі краї, ближчі до степу, не раз зовсім пустою ставали від тих половецьких грабувань, а люде тікали звідти в дальші лісові краї, куди половці не заходили.

Так не було ані спокою, ані порядку. Люде дуже жалілись на своїх князів, що сваряться та воюються між собою, а не обороняють землі від сусідів, дають полякам або уграм захоплювати українські землі, не боронять їх від половців, не пильнують суду та управи, не вважають, що їх урядники та слуги кривдять людей, а й самі більше пильнують, аби щось взяти, ніж щоб була справедливість. «Не май собі двора коло княжого двора, не держи поля коло княжого поля, бо княжий тивун (урядник) як вогонь, приложений трутом, а слуги його як іскри: від вогню устережешся, а від іскор не ус-

тережешся, аби вони не попалили одежі». Так пише один чоловік із тих часів, а другий так каже до князів: «Коли тивун засуджує несправедно та бере гроші (за штраф), а за ті гроші купує собі їжу, пиття, одержу, а вам — князям — на ті гроші купують обіди, бенкети справляють, то се так, як би ви — князі — віддали людей христових на жир злодіям і розбійникам».

А от яке оповідання складено в тих часах про князів та про їх слуг: «Один князь на бенкеті, щоб тивунові докупити, спитав владику: «Де буде тивун на тім світі?» Владика сказав: «Там, де й князь». Князеві неміло було таке почути, і він сказав владиці: «Як-то? Тивун несправедно судить, хабарі бере, людей обдирає, мучить, все зле робить, а я що?» А владика сказав на те: «Коли князь добрий і справедливий, то він і тивуном або іншим начальником поставляє чоловіка доброго, розумного і совісного, — тоді й князь і тивун в раю будуть; коли ж князь не має страху Божого, людей не жалує, то він і тивуном поставляє чоловіка лихого, аби тільки лупив із людей гроші на князя, а людей нехай не жалує, — напустив його, як голодного пса на стерво; то такий князь піде до пекла, і тивун із ним — до пекла».

З того видно, як нерівно дивилися люде на княжу управу, які жалі мали на князів та княжих урядників і слуг. Та жалі жалями, але для того, щоб поправити діло, люде нічого не робили. Складали все на князя і тільки того

собі бажали, аби князь був добрий — то все буде добре. Але князь часом траплявся добрий, а частіше ніякий або й зовсім лихий. А хоч би і який добрий князь, то він сам-один своєю

головою не міг у всім зробити доброго ладу; до сього треба було ради й помочі розумніших, кращих людей із громади. Але до того не могли тоді додуматися ані князі, ані громада.

6

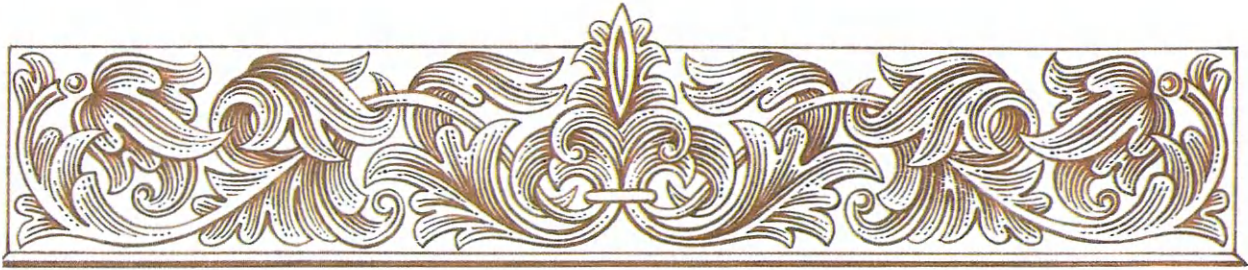
ТАТАРСЬКИЙ ПОГРОМ. ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА

Так пройшло без малого двісті літ від смерті Ярослава. Україна поділилася на велику силу князівств (особливо багато було їх у Чернігівщині). Князі ослабли від того поділу й вічних воєн, городи збідніли. Київський князь не мав між князями ніякої сили й послуху, бо й сам не мав більше сили від інших; сам Київ — «матір городів українських», як його називано, — не раз грабили інші князі зі своїми вояками та помічниками половцями, воюючи з київським князем. Найгірше пограбував і знищив Київ у 1169 р. князь *Андрій* Володимирський (з міста Володимира, що коло Москви), аби Київське князівство підірвати, а своє нове князівство піднести, і пізніше ті князі володимирські навмисно сварили українських князів, аби Україна занепадала, а їх держава (що пізніше Московською стала зватися) підносилася та гору брала. Велике князівство на Україні ще було тільки в Галичині, про нього скажемо слідом.

Коли Україна так підупала й стратила силу, впала на неї страшна буря. Прийшла нова орда з Азії й,

знищивши половців, що й так були вже на той час ослабли, буйним вихором пролетіла над Україною. Були то *татари*, інакшим іменем звані — *монголи*. Монгольська орда кочувала на Далекім Сході, коло Амуру. Та в тій орді з'явився в тих часах великий войовник *Темуджін*, який злучив до купи всі частини тої орди, почав підбивати сусідні народи й землі і незадовго запанував над усіма краями від Китаю аж до Кавказу. Його внук на ім'я *Бату* (або *Батий*) пішов походом на Чорноморські краї й, знищивши половців, став воювати українські і московські землі. Він хотів тут закласти своє татарське царство і підбити собі сусідні землі. Щоб привести до послушності й покірності, татари мали такий звичай, щоб відразу якнайбільше настрашити людей своєю нелюдськістю, аби потім боялись і не бунтувались. Тому городи, особливо більші, вони здобували й убивали людей без розбору й милосердя, а потім тим, котрі лишилися, казали давати дань і бути послухними.

В 1239 році татари напали на українські землі, ті що за Дніпром, узяли Чернігів і Переяслав, понищили міста, побили багато людей. На другий рік Бату перейшов Дніпро, підступив під Київ. Дика орда облягла місто як хмара: літописець каже, що від рипу возів, реву верблюдів та іржання коней в татарських стадах, що йшли за ордою, голосу в місті не можна було чути. Князь утік зі страху; люде боронилися самі, як могли. Татари своїми таранами (такі повішені на шнурах бруси, що стіни розбивали) розбили мур міста; коли татари відпочивали, люде київські поставили дерев'яну кріпость навколо церкви Богородиці, побудованої Володимиром, але кріпость не була сильна: татари зараз здобули її. Люде кинулися тікати до церкви на хори, але такої сили людей не витримали мур, і церква впала та людей подавила. Татари потім перейшли через Київщину, Волинь і Галичину, здобуваючи городи, які стояли на дорозі, та побиваючи людей; прийшли на Угорщину, поруйнували її, Польщу також. Потім вернулися назад в чорноморські степи, осілися над Волгою і послали своїх посланців в сусідні землі списувати людей, щоб давали їм дань. Так попали українські та московські землі в неволю татарську.

Багато в тім завинили князі. Хоч яка велика й сильна була орда татарська, але якби вони спільно й однодушно заходилися боронитися від неї, то, мабуть би, і відборонились, а в кожному разі — не дали б на таке знищен-

ня своїх земель татарами. Вони ж не думали про се, не помагали один другому, кожен боронив свій город, але на те не мав сили, або й таке було, що лишав людей на ласку Божу та тікав, куди видно. Тому тоді, як виявилось, що князі не вміють оборонити землю від татар або й бояться з ними боротися, в різних місцях на Україні люде постановили не слухатися князів і не приймати їх до себе більше, а здатися на ласку татарам і тільки їх слухатися. Знаємо вже, що з княжої управи, з княжих урядників і слуг люде були і без того невдоволені, жалілись на здириства й неправди. Тепер хотіли зовсім відчепитися від князів за поміччю татар. Бо коли мали й татарам дань давати, і князям, а князі їх не могли нічим від татар захистити, то ліпше хотіли мати діло з татарами та їх ласки шукати. До того надіялися, що татари не будуть мішатися до їх справ, і хотіли жити собі по своїй волі, без князів та їх начальників, хоч би й під татарами.

Знаємо, що так було в Київщині й на Волині по різних місцях, а мабуть, і ще подекуди. Коли князі хотіли силою змусити тих людей до послухності потім, як татари пішли собі над Волгу, люде не давалися, боронилися аж до останнього та кликали на поміч татар. А татарам се було на руку, бо князів боялися, що ті колись при добрій нагоді схочуть відборонитися, а самі люде, як почне жити кожна громада осібно, для татар будуть зовсім безпечні: що схочеш — те можна буде з ними зробити.

Князь Данило Галицький (1201—1264 рр.)

Так на довгий час не стало майже зовсім князів в Київщині та Переяславщині. В Чернігівщині князі позоставалися, але такі були дрібні та безсилі, що нічого не значили. Намножилося їх на той час без кінця, а татари робили з ними, що хотіли, без вини не раз убивали або проганяли. Сильна держава на Україні зосталася тільки в *Галичині* та на *Волині*, і вона після татарського погрому продержалася ще цілих сто літ.

В Галичині не було ніколи багато князів: все знаходилися такі князі, що вміли інших вигнати, а собі їх землі позабирати. Коли ж тамошня княжа родина вимерла (1199 р.), злучив до купи Галичину з Волинню (властиво часткою Волині) волинський князь *Роман*. Був то князь сміливий, завзятий, войовничий, а людям припав до вподоби ще й тим, що приборкав бояр, які були забрали велику силу в Галичині й не давали просвітку людям. Тому й кияни горнулися до Романа й хотіли його мати своїм князем. Та він скоро вмер, лишивши двох маленьких синів, і сусіди — угорський король та польський князь — хотіли забрати його землі. Але люде трималися малих княжат, старі вірні слуги їх боронили. Коли Романовичі вирости, вони зібрали в своїх руках всі землі галицькі й волинські; а що жили вони в згоді і все робили разом, то мали чималу силу та за батьківським прикладом почали думати про те, щоб і інші українські землі до себе прилучити; старший з

них, *Данило*, був особливо меткий та рухливий князь. Та тоді стався татарський погром. Данило сховався від татар, бо не надіявся оборонитись, а як вийшли вони з його земель, почав збирати сили, щоб увільнитися від них. Своїми та братовими силами він не надіявся побороти татар і шукав помочі в сусідів. Папа римський, себто найстарший владика католицької церкви, мав тоді велику силу й обіцяв Данилові допомогти йти на татар, як він буде йому послухним, пристане до католицької церкви. Папа обіцяв наказати католицьким королям йти на татар, помагати Данилові, і Данило згодився за се поєднатися з католиками. Папа прислав тоді Данилові корону й сказав його коронувати королем. Але помочі Данилові проти татар він не дав, королі папи не послухали, й Данило, побачивши се, покинув папу. Попробував своїми силами воюватися з татарами, але се було йому не під силу. Головне, що люде на пограниччі волинській (коло Звягля, Межибожа, по Случу й Бугу) держалися татар і не хотіли піддаватися Данилові. Не міг він через се прилучити до себе київських земель та збільшити свої сили. Мусив покоритися татарам, але не міг того пережити і з жалю скоро вмер (1264 р.).

По нім галицькі й волинські землі поділилися на кілька частин, але внук Данила *Юрій* зібрав їх усі в своїх руках. Пишуть, що за його часів край той жив у спокою й багатстві. Татари боялися дражнити таких сильних кня-

зів і в тутешні справи не мішалися. Біда тільки, що ся Галицька держава стояла тепер зовсім окремо, за нею, над Дніпром, не було нікого, хто міг би допомогти їй у біді, а навколо були чужі держави: угорська, польська, чеська, які ласим оком дивилися на сі багаті

галицькі та волинські землі та при кожній нагоді раді були собі їх захопити. Се їй показалося, як вимер Романів рід, — на Юрійових синах та на внуку — синові його доньки, який княжив тут по них і якого потім убили бояри в 1340 р.

7

ЛИТВА ТА ПОЛЬЩА ЗАБИРАЮТЬ СОБІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

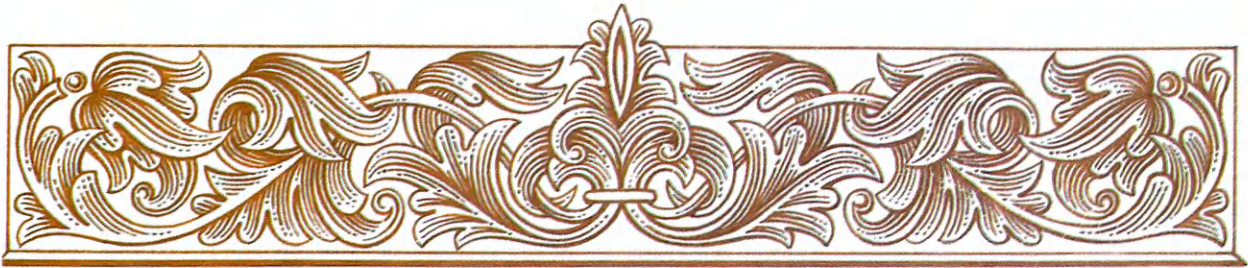
Так ослабла й розпалася Українська держава. Винні були в тім князі й бояри, що бралися правити, а не вміли ані завести ладу, ані затримати вкупі українські землі. Винна була й громада, що вміла жалітися на княже та боярське безголов'я, але не старалася і не вміла направити того ладу і воліла ліпше піддатися під татарську владу, ніж завести порядок у своїй державі. *Власна держава — велика сила для всього доброго*, треба тільки постаратися, щоб у ній був добрий лад. А окремим городам та селам без державного зв'язку, без спільної сили і поради і в теперішніх часах ще не дадуть прожити, а не тільки в тодішніх. І як розбилася та поділилася Україна, стали загарбувати українські землі держави сусідні.

Поділені та ослаблені землі подніпрянські в Київщині та Чернігівщині стали забирати князі *литовські*. Саме тоді, як на Україну впала татарщина, у литовського народу зав'язувалася

своя власна держава, і войовничі, меткі князі литовські почали забирати землі білоруські, сусідні з Литвою, а далі й українські. Робили се вони помалу й потиху, без гвалту і крику.

Дрібним князям казали помагати їм на війні, слухатися як своїх зверхників, якщо накажуть, і ті, не маючи сили противитися, мусили слухатися. Люде, намучившись не порядками і татарською неволею, легко приймали владу литовських князів. Тим більше, що литовські князі в справі їх не мішалися, нічого не перемінювали. «Ми старини не рухаємо, а новини не вводимо», — казали звичайно литовські князі і справді не робили великих перемін. Ті князі з литовського княжого дому чи литовські пани та воєводи, що осідали по українських краях та городах, хрестилися на православну віру (Литва була тоді ще нехрещена), приймали українську мову, в суді судили по місцевих звичаях, в управі теж місцевих порядків пильнували, і з часом

вони й самі забували, що вони не українці, а литвини, а люде того не пам'ятали й вважали їх за своїх.

В 1340 р. бояри галицькі та волинські, забивши свого князя, що у них княжив (був це онук короля Юрія по матері, але з польського роду), добровільно взяли собі за князя *Любарта*, сина литовського князя *Гедимина*. Та того не схотіли допустити королі польський і угорський, що вже давніше умовилися собі забрати землі галицькі та волинські, бачачи, як бояри не живуть добре зі своїм князем. Коли ті бояри свого князя вбили, зараз польське військо з одного боку, а угорське з другого рушили в Галичину. Та найстарший із бояр *Дмитро Дедько*, що тоді правив Галичиною, покликав татар на поміч й відігнав поляків та угрів. Одначе тим не скінчилося: 35 літ воювалися поляки та угри з Любартом за галицько-волинські землі. Любарт хотів їх собі затримати, поляки та угри хотіли собі взяти; Галичину опанували поляки, Волинь одержав Любарт.

Та незабаром те все змінилося. В Польщі вмер король, не лишивши синів, а тільки доньку. Найстарший із князів литовських («великий князь») *Ягайло*, Любартів братанич, посватав ту королівну. Польські пани згодилися видати її за нього з тим, щоб він охрестив свою Литву на католицьку віру (поляки були католики) і прилучив на вічні часи до Польщі всі землі литовські й інші, що до литовських князів належали, отже, й біло-

руські та українські. Ягайло на се згодився, бо хотів бути королем над Польщею й Литвою, й підписали таку умову про злуку Польщі й Литви в одну державу.

Сталося се в 1385 році. Ягайло оженився на польській королівні й став королем у Польщі, а поляки надіялися, що тепер усі землі литовські, білоруські й українські їхні будуть. Та воно не пішло так легко. Самі землі не хотіли переходити до Польщі, бо під литовськими князями вони жили за своїми давніми звичаями, а поляки в тих землях, які забрали — от як у Галичині, заводили польську та латинську мови, польські порядки, забирали ґрунти й роздавали полякам, як далі побачимо. Князі з литовського роду, що сиділи по землях українських та інших, теж не хотіли під Польщу йти. Брат Ягайлів серед перших схотів стати великим князем та правити замість Ягайла в землях литовських. Почалися за те великі суперечки, потяглися вони більше, як на півтора ста літ. Поляки покликалися на ту умову про злуку 1385 р., а литовські князі й пани казали, що вони на ту умову не приставали, а Ягайло зробив її самовільно, їх не питаючись. Вони вибирали собі великих князів, які хоч признавали польських королів (Ягайлових синів та внуків) своїми старшими, але ні в чім їх не слухалися й правили зовсім на свою руку. Щоб досягти свого — мати литовські землі під Польщею, — поляки не раз умисне вибирали собі тих великих князів

литовських за королів (бо то була та сама княжа сім'я — потомки Гедими-на), але і в такому разі литовські пани та князі правили своїм краєм окремо від Польщі.

Багато про се сварились, навіть і воювались, та се не помагало: Велике князівство Литовське було собі окремо, а королівство Польське — окремо, хоч часом один і той самий чоловік був разом і великим князем литовським, і королем польським: в Польщі правив уряд польський, а у Великім князівстві Литовським — литовський, а король чи великий князь і тут і там небагато значив. Зовсім відірватися від Польщі пани з литвинів, що правили тоді Великим князівством Литовським, однак не хотіли, бо поляки помагали їм держати в руках українські та білоруські землі. Ті пани з литвинів по тім, як їх вихрестив Ягайло, були тепер католиками, через те були полякам ближчі, а ті помагали їм іти на православних: то значить українських та білоруських панів та князів. Від поляків переймали литовські правителі також постанови різні, які були їм на руку. Постановили й таке, щоб православних на ніяке вище начальство не пускати. З того українські князі та пани були дуже незадоволені, пробували бунтуватися, але не мали стільки сміливості та одностайності, щоб усім повстати: одні забунтують, а інші притихнуть, і так з того нічого не виходило, і мусили вкінці тихо сидіти. А державою правили пани з литвинів і так хотіли

справу вести, щоб і з Польщею разом бути, і особну державу мати та нею самим правити.

Коли ж поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі та Литви, то захотіли прилучити до Польщі бодай українські землі, що належали до Литви. Довго про се сварилися і навіть воювалися. За Ягайла забрали поляки Поділля, а інших земель — не могли. Аж у 1569 р. се їм удалося. Тоді королем польським і великим князем литовським був *Жигимонт-Август*, правнук Ягайла. Він не мав синів і боявся, що як умре, то Литва відділиться від Польщі, і всякими способами помагав зв'язати Литву з Польщею в одну державу. Для сього скликано в місті Любліні сейм (так як Дума) з Польщі й Литви. Литва і тут противилася, та, щоб перешкодити, тихенько з сейму від'їхала, але поляки з королем постановили без неї, що українські землі — Волинь, Брацлавщина (де Вінниця й Умань), Київщина із задніпрянськими землями й Підляше (по річці Бугу) — мають бути прилучені до Польщі. Видали про се маніфест і наказали панам і послам (депутатам) з тих земель приїхати на польський сейм — зложити присягу Польщі, — інакше грозилися, що відберуть від них маєтності й уряди. Пани й посли з українських земель приїхали, але просили короля, аби їх не змушував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав

присягати, бо буде відбирати маєтності й уряди. Вони настрашилися і, хоч із плачем, а присягли: не мали сміливості противитися.

Так тоді сливе всі українські землі було прилучено до Польщі. Тільки Чернігівщина тоді належала до Моск-

ви, бо тамошні православні пани, як воювалися з литвинами, піддалися Москві; але і Чернігівщину трохи згодом забрали, хоч на коротко, тільки тридцять літ перед Хмельниччиною, яка всі землі задніпрянські й київські від Польщі відірвала.

8

ПОЛЬСЬКІ ПОРЯДКИ НА УКРАЇНІ

Котрі землі переходили під Польщу, там заводили поляки польські порядки: спочатку в Галичині, потім на Поділлі, а тепер і по всій Україні. А були ті порядки для українських людей, а особливо для людей простих, дуже недобрі, далеко гірші, ніж були в державі українській (поки литовські пани не почали заводити польських порядків). Прийшлося українцям пожалувати за своєю власною державою, та нічого робити: тепер усім правила поляки, а українці не мали ні в чім голосу.

Поляки були католики та мали собі за обов'язок, щоб свою католицьку віру ширити, а інші віри тіснити, аби люде на католицьку віру переходили; так учили їх духовні, і так їх королі й пани старалися робити. Українці ж були православні, і до того у всіх мали прикромці, і не було їм ходу ні в чім.

Пани-поляки так вважали, що православні не можуть бути допущені ні до якого начальства, ні до якого уряду: наприклад, міщанин, котрий

православний, не повинен бути вибраний ні в яку старшину; навіть до цехів або до ремесла в науку православних не приймати: ні до чого йому приступу не мало бути. У Львові, у столиці галицькій, українцям вільно було мати будинки тільки при одній вулиці, більше ніде, і тільки на тій одній вулиці можна було дзвонити у дзвони православної церкви, або священикам ходити з хрестами та хоругвами, або ховати мерця з процесією. Не вільно було ніде ставити православних нових церков. А хоч сих заборон не завсіди пильнували, то все-таки ними дуже докучали православним. За ніщо кожного православного мали, а українці були тоді всі православними.

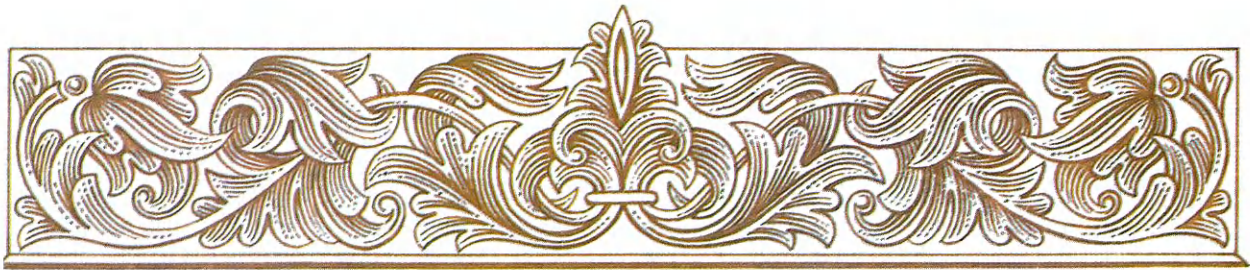
Мову у всіх заведено польську та латинську, і в судах судилися по польському праву, а не так, як люде на Україні звикли. Начальниками всякими королі настановляли тільки поляків, полякам роздавали землі всякі — порожні чи з селянами. У панів українських землі відбирали та полякам

Князь Дмитро Вишневецький (р. н. невідомий —1563 р.)

оддавали або різними способами до того приводили, щоб ті землі в польські руки йшли: намовляли українських панів, аби видавали доньок за поляків та маєтками наділяли; не раз український пан, женячися на польці, і сам мусив на католицьку віру перейти (бо католикам женитися на православних заборонялось), і діти його вже ставали поляками. Чимало панів, бачачи, що нема українцеві ніде ходу, й самі на католицьку віру переходили та ставали поляками. І так з часом звелось зовсім українське панство. Син того ж князя Острозького, що про нього я казав, *Костянтин* молодший, ще славився як голова українського народу, як перший оборонець православної віри, помічник українцям в освіті (він заклав українську школу в своїм місті Острозі, друкував книжки й інші добрі речі для України робив), а вже сини його були католиками і поляками, і всі величезні його маєтки в польські та католицькі руки пішли. Так з часом стали на Україні панами самі поляки, а українці — самі міщани та селяни, панські піддані-кріпаки.

Селянам та всякому вбогому людові і в Польщі було недобре, бо пани здавна там велику забрали силу, а на Україні — то й поготів. За давніх часів на Україні були невольники, такі, що в панськім дворі сиділи і на панській страві робили; були й селяни свободні, які на своїй землі сиділи і тільки на князя податки платили, а в громаді своїй всякі справи самі поряdkували.

За польських часів невольників ніби не стало, але всіх селян у таке кріпацтво повернули, що мало чим від невольництва ріжнилося. Земля вся вважалася панською: панам повіддавано селян із землею, а котрих земель з селянами ще не віддано панам на вічність, то такі землі ріжним панам віддавали у державу (звалися такі пани *державцями й старостами*), і вони тими селянами так само правили, як пани-дідичі своїми «підданими» — кріпаками. Могли від селянина, або, як вони його називали, «холопа», землю відібрати, землю, з селянином чи нарізно, іншому панові продати. Могли на підданих всякі роботи, податки й чинші (грошові податки) накладати й справді накладали все нові й нові. 1450 року в Галичині селяни, наприклад, давали з лану ґрунту (коло 15 десятин) від 30 до 48 грошей, велику міру вівса, звану «колодою», й робили 14 днів панщини щороку; а сто літ пізніше давали стільки, що се виходило на 4 і на 8 колод вівса, а панщини мали робити два або три дні на тиждень з господарства, а господарства були вже не ланові, а півланові. Пізніше ще збільшилася та панщина так, що селяни не мали просвітку й мало не цілий тиждень мусили робити на панських ланах, не можучи робити на себе. А при тім мусили зносити всякі кривди й поневірку від пана. Он як писав один француз, що побував на Україні перед Хмельниччиною: «Селяни дуже бідують, три дні на тиждень мусять

ходити вони на панщину (а бувало й далеко більше, як три дні), і, крім того, від свого поля дають своєму панові по кілька мір хліба, курей та гусей. Крім того, вони возять дрова до двора й мусять сповняти різні-преріжні роботи. Дають дань грошима, десяту вівцю від овець, так само від свиней, від пасіки десятий улій, а ще третього року від худоби мають дати третього вола. Все, що подобається панові, мусить селянин йому віддати. Не диво, що бідні селяни не мають нічого. Мало ще того: пан може не тільки забрати від селянина все, що він має, але й позбавити його самого життя. Польські пани панують і живуть, як у раю, а селяни мучаться, як у пеклі. Коли ж пан трапиться недобрий, то гірше їм, як у каторзі».

На всякі кривди від панів не було ні суду, ні розправи. У всяких справах селянина судив його пан, міг засудити хоч на шибеницю за що-небудь, хоч би за непослух, і на те не можна було нікому скаржитися: сам король не міг мішатися в те, що робив пан зі своїми селянами.

Щоправда, не тільки селянинові, але й панові нелегко було найти суд та розправу, особливо на сильнішого та багатшого пана. Не було в Польщі ані доброго суду, ані порядку. Короля ніхто не слухав, а хто мав силу, того було й право. Не було оборони, ані спокою. Татари набігали раз у раз на українські землі, палили села й вели силу людей у неволю. Вони тоді осіли-

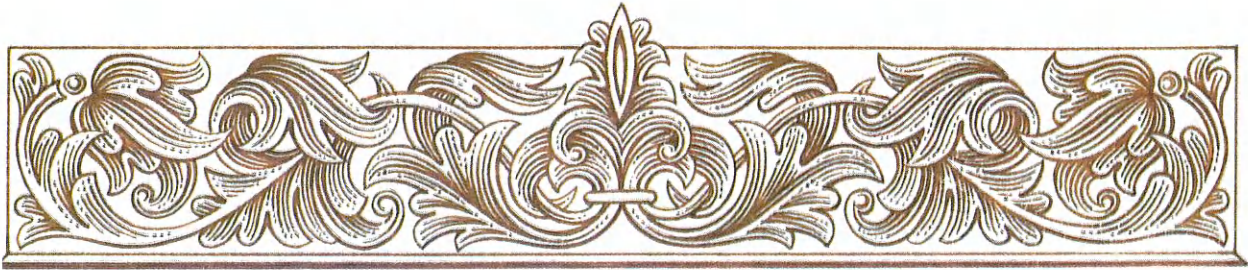
ся в Криму, і король польський не міг з ними ради дати. Військо польське не вміло боронити людей від татар, зате добре вміло кривдити людей та обдирати, стоячи постоем. Королі на решті пообіцяли татарському ханові, що будуть щорічно платити йому дань, аби лиш не нападав на українські землі, але се нічого не помагало: хан гроші брав, а проте раз у раз насилав свою орду на Україну забирати худобу та людей у неволю. Тих людей татари продавали в неволю в далекі краї і у себе до господарства, до роботи уживали. Так гірко було людям на Україні: не було просвітку від панів, а що не взяв пан — заграбив своєвольний вояк польський або спалив та забрав татарин. Як-то у пісні співають:

Зажурилась Україна, що ніде прожити, —
Витоптала орда конем маленькі діти!
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під пана погнала.

Багато тоді зложено пісень, дум та псалмів невільників про біду від татарського грабування, про тяжку долю невільників у неволі татарській або турецькій, що їх і досі ще в нашому народі пам'ятають:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять:
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару пеньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Що на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А по ногах ланцюг б'ється.

А про невільників в турецькій не-
волі, що їх турки, в кайдани заку-
вавши, уживали до тяжкої роботи —
до веслування на своїх кораблях,
званих галерами або каторгами, така є
сумна дума стародавня:

У святу неділю не сизі орли заклекотіли,
Як-то бідні невольники у тяжкій неволі
заплакали...

Угору руки підіймали, кайданами
забряжчали,

Господа милосердного прохали та благали:

«Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!

Хоча й би чи не встала на Чорному морі
бистрая хвиля,

Хоча й би чи не поvirивала якорі з
турецької каторги!

Да вже ся нам турецька-бусурманська
каторга надоїла:

Кайдани-залізо ноги поvirивало,
Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої
кости пошмугляло!

Баша турецький, бусурманський, недовірок
християнський¹,

По ринку він походить, він сам добре те
зачуває,

На слуги свої, на турки-яничари² зозла
гукає:

«Кажу я вам, турки-яничари, добре ви
дбайте,

Із ряду до ряду захожайте,

По три пучки тернини і червоної таволги
набирайте,

Бідного невільника по тричі в однім місці
затинаяте!»

То ті слуги турки-яничари добре дбали,

Із ряду до ряду захожали,

По три пучки тернини і червоної таволги
набирали,

По тричі в однім місці бідного невільника
затинали,

Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої
кости обривали,

Кров християнську невинно проливали.

Стали бідні невільники на собі кров
християнську зобачати,

Стали землю турецьку, віру бусурманську
клясти-проклинати:

«Ти, земле турецька, віро бусурманська, ти,
розлуко християнська!

Не одного ти розлучила з отцем з матір'ю,
або брата з сестрою,

Або мужа з вірною жоною!

Визволь, Господи, всіх бідних невільників

з тяжкої неволі турецької,

З каторги бусурманської,

На тихі води,

На ясні зорі,

У край хрещений,

У мир веселий,

У городи християнські!»

¹ Тобто такий, що був християнин, та турецьку віру прийняв, до турків подавшись: такі найгірше невільників мучили.

² Так звалось турецьке військо.

9

КОЗАЧЧИНА

Від тяжкої панщини, від усяких панських кривд почали селяни тікати світ за очі, дедалі — то все більше. Переходити селянинові з місця на місце невільно було, то потайки тікали. З Галичини йшли на Поділля, де було просторніше, на робітника тяжче, а на панщину легше, з Волині — на Пороже (де Вінниця й Умань), із лісових країв — до Київщини та за Дніпро. Сі краї подніпрянські називалися тоді Україною, бо лежали вже на краю держави й за нею зачиналися дикі степи. З кінцем 15-го віку (від року 1482 почавши) кримські татари дуже часто нападали на сі краї, бо король польський посварився з кримським ханом. Оборони тому краєві від держави не було, і за кільканадцять літ татари вичистили сю велику країну, як скло; зосталося кілька городів, де були кріпості й стояло потрохи війська, як Київ, Канів, Черкаси, Остер, а з сіл люди мусили тікати, бо не можна було ані жити, ані господарювати серед таких татарських походів. Повтікали в лісові краї.

Так сей гарний край, де колись цвіло українське життя, занастала дурна управа: спочатку своїх князів та бояр, а далі добило його безголов'я королів та панів польських та литовських, що землі сі загорнули, а боронити не вміли. Лежав пустою без малого століт. Розмножився тут звір, риба в рі-

ках, а людей не було. Тільки поблизу кріпостей, — куди б утекти можна було, — орали землю, та й то сторожів ставили навколо, аби татари не захопили. Як у пісні ще й досі співають:

Ой в педісленьку рано-пораненько
Та ізібрав женців та Коваленко,
Та й усе женці та й одбірнії,
Поробив їм серпи та все золотії.
Ой повів женців на яри-долини,
На яри-долини, на яру пшеницю.
«Ой жніте, женчики, обжинайтеся,
І на чорну хмару озирайтеся,
А я піду додому пообідаю,
Жінку та діточок та одвідаю».
Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорну хмару озираються,
Ой то ж не хмара, то орда іде.
А Коваленко та передок веде!
В'язали руки та сирицею,
А залили очі та живицею.

Себто повиймали їм очі, аби не втікали.

Але той спустошений край, розкішний та вільний, вабив до себе людей сміливих: знаходилося чимало таких, що йшли на весну, на літо в сі сторони, ловили рибу, звіра били, пасіки закладали, а на зиму тільки до городів верталися. В степах стрічалися вони з татарськими чабанами або з такими ж татарськими пройдисвітами, як і вони самі; часом їх татари поб'ють та полуплять, часом вони татар пошарпують та худобу заберуть. Такі татарські заволоки, воєнні неприкаяні люде,

звалися *козаками*, то се ім'я й до наших людей пристало, що тут степами та пустками тинялися та промишляли. З часом намножилося тих людей — козаків наших — багато. Старостам та воеводам, що по пограничних городах сиділи, були вони наручні, бо на татар страху наганяли, та й жилилися від них ті старости, як козаки з ріжною здобиччю зі степів на зиму приходили. Один такий староста — *Остан Дашкович*, староста черкаський, українець родом, — радив королеві, щоб із тих козаків зложити таке військо, яке б Україну від татар стерегло: взяти тисячу або дві тисячі козаків, платити їм плату зі скарбу (казни), а вони б від татар Україну берегли. З тої ради нічого не вийшло, але видно з неї, що козаків тоді на Україні було дуже багато.

Що більше козаків ставало, то убувало сміливості татарам, а козакам прибувало. Все далі запускалися вони в степи, під самі кочовища татарські, відбирали в них худобу, набігали на їх краї, відбирали від них невільників та самих татар в неволю забирали. Нижче порогів дніпрових, де Дніпро ділиться та робить острови серед лози та очерету, так що й не видно їх, поставили вони собі кріпость. Звалася вона Січ, або Кіш козацький, а була на ріжних островах і місцях: на острові *Хортиці*, на *Базавлуку*, на *Микитинім розі*, на *Чортотлику*. Тут тримали козаки всякий запас, зброю, тут була їх столиця, бо сюди ніхто не міг до них дістатися: ні поляки, ні та-

тари, ні турки; тут було їх царство. І тому самі козаки стали зватися *запорозькими*, або *низовими*, що на низу Дніпра сиділи.

Господарювали в степах, по ріках рибу ловили, пасічникували, над татарами промишляли, а як скучилося, вибиралися походом десь у дальші краї. На Волощині (в теперішній Бессарабії та Румунії) тоді були часті війни, то козаки туди ходили, помагали воеводі волоському чи іншому кому, на турків та татар особливо. Бо через те, що Україна тоді таку біду від татар та турків терпіла, мали наші люди, а в тім і козаки, велике на них завзяття. За найсвятішу річ вважали з бусурманами воювати. Тож як не було якої війни, то козаки йшли походом просто на турецькі або татарські городи в Крим, над Чорне море, де були турецькі городи Очаків, Акерман, Кілія, Варна. А ще частіше робили собі великі човни — чайками звалися — та й пускалися, як за давніх київських часів, Дніпром на море: приставали до побережних міст, виходили несподівано на берег, нападали на міста й села, забирали із собою здобич, котра легша та дорожча, випускали невільників на волю, все інше палили, та швиденько на човна, та й гайда назад, поки там татари чи турки не зібралися. Великого страху тим завдавали татарам та туркам. Їздили під сам Константинополь, прокрадалися між турецькі кораблі, що доїзду стерегли, та під самим носом у турецького султана палили та

руйнували передмістя. Або переїздили на протилежний, азовський берег Чорного моря й там палили та руйнували багаті турецькі міста.

Правда, не раз велика буря розбивала ті козацькі човни, заносила їх бозна-куди, й пропадала та потопала сила козацького війська — як у думі співається:

Ей на Чорному морю, на камені біленькім,
Там сидить сокіл яспенький,
Жалібненько квилить-проквіляє
І на Чорнеє море спільна поглядає,
Що на Чорному морю щось недобре починає:
Злосупротивна хвилечка-хвиля встає,
Судна козацькі-молодецькі на три частини
розбиває:

Перву часть ухопило — у білоарабську землю
занесло,
Другу часть схопило — у Дунай, у гирло
забило,

А третя часть тут має,—
Посеред Чорного моря у бистрій хвилі,
На лихий хуртовині потопає.

Але ще частіше удавалося козакам вернутися щасливо, з великою здобиччю, із звільненими невольниками. Не раз гналися за ними навздогін турецькі кораблі, але козаки на легких човнах тікали в них із-під носа в Дніпро,

а вже в гирлах дніпрових, серед тої лози та очеретів ніякий корабель не міг за ними пливати. Ділили тоді козаки здобич на товариство — як-то в думі співається:

Злато-синії киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецьку білу габу¹ — на козаки, на біляки,
А срібло-золото на три часті паювали:
Первую часть брали — церкви накладали,
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи й лягаючи,
милосердного Бога благали,
А другу часть між себе паювали,
А третю часть брали — очеретами сідали,
Пили та гуляли, із семип'ядних пицалів²
гримали.

На зиму мало хто лишався в Січі чи в степах, розходилися козаки по Україні, по городах і селах, де мали своє пристановище, свої сім'ї. Було багато і бездомного народу. Широко розносили вони по Україні славу про свої битви з турками й татарами, про свої сміливі походи, й славили їх кобзарі піснями:

Була Варна колись слава,
Славніші козаки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

¹ Киндяки, златоглави, габа — різні матерії турецькі.

² Гармати.

10
**ПОЛЬСЬКИЙ УРЯД
ХОЧЕ РОБИТИ ПОРЯДКИ
У КОЗАКІВ**

Не було тоді на світі народу страшнішого для всіх, як турки; боялися їх, як останньої біди, в Польщі, Угорщині, в Німеччині, вважали народом найсильнішим, непереможним. Тому всі дивувалися відвазі козацькій, що вони сміють нападати на турків у їх власній землі, визволяють невільників із каторг турецьких та відплачують туркам і татарам за їх напади на християнські землі. З різних сторін — з Польщі, з Литви, з Сербії приходили до козаків на Запорозжя різні люде, між ними й багаті молоді пани, щоб набратися військової науки, відваги, духу козацького, та потім славитися, що то й вони були на Запорозжжі, разом із козаками воювати ходили.

Довго там попасати ті пани не могли, занадто тяжке та суворе було життя козацьке, треба було вміти й голодувати, й мерзнути, і в останній біді й небезпеці воювати.

Але королі та пани польські, що тепер Україною правили, не так тішилися тими козацькими походами на турків та татар, як ними журилися. Татари та турки раз у раз до них посилали послів та жалілися на козаків, грозилися, що як король козаків не спинить, як будуть вони далі на турецькі й татарські краї нападати, то турки підуть походом на Польшу й

знищать її до останнього. В Польщі ж ніколи не було ані війська, ані грошей на військо, і тих турецьких погроз там дуже боялися. Правда, король відписував туркам, що козаки — люде своєвольні, йому не підвладні, він їх туркам не боронить: нехай пошлють своє військо та винищать їх там, на Запорозжжі, хоч до решти! Ба, то-то й біда, що турки й татари не могли козаків на Запорозжжі досягти й тому далі жалілися й грозилися королеві.

Тоді король став пробувати зробити, як ще давно радив Остап Дашкович: взяти козаків у службу, дати їм плату, настановити їм старшину, аби вони тільки України стерегли, або куди їх король на війну пошле, а самі самовільно на турецькі й татарські землі не нападали. Кілька разів король пробував того, але не ті вже часи були! Тепер козаків була не тисяча або дві, а намножилося їх по всій Україні подніпрянській, як казали: «Де кущ — там і козак, а де байрак — там їх і ціла сотня». Король брав на свою службу тисячу або дві і їх казав вписати у книгу, у реєстр: сі козаки звалися реєстрові, вони діставали від короля клейноди, корогву й інші знаряддя; король визначав їм старшого, якого вони мали слухатися, а за те вже ніяке інше начальство не мало нічого до

козаків, не могло мішатися до їх управи й суду, ані податків від їх жадати. Тільки сі реєстрові мали бути козаками, а всі інші, що досі козакували, мали мешкати як міщани чи селяни, сповняти міщанські чи селянські обов'язки, а в походи не ходити. Але що ж, коли в той реєстр брали, кажу, тисячу або дві, а козакували, може, десять або двадцять тисяч? Та й сам король не раз, як треба було йому добрих козаків на війну (бо війська в Польщі не було ніколи достатньо), то кликав усіх, не питаючися, чи він реєстровий, чи не реєстровий.

І реєстрові козаки клейноди й плату брали, але також на реєстр не вважали: хто козакував — далі козакував, і нові люде все прибували. Не тільки в степах, але й на Україні за Києвом ніхто не смів ані міг справді якихось порядків у козаків робити. Король наказував, аби старости не пускали козаків у степи, у походи, не перепускали «на Низ» ні борошна, ні пороху, щоб козаки своєвільні не мали чим у Січі та по степах жити ані чим воювати; хто б то повіз або пішов самовільно на Низ, король казав ловити й смертю карати. Але старости боялися з козаками зачіпатися і не дуже тих наказів слухали. А козаки далі жили по своїй волі. Вибирали самі собі старшину: *отамана* — званого також *гетьманом*, — *осавулів*, *полковників* і *сотників*. Всякі справи рішали на раді, куди всі козаки збиралися, там же й ту старшину вибирали. Королівської старшини, старостів та панів

не слухали. Походами собі, куди хотіли, ходили: чи на Волощину, чи на татар, чи на турків. Кожного, хто до них приходив, приймали, не питаючися, чий і звідки. Тільки на короля й панів відказували та нарікали, що їх зачіпають та всякі труднощі роблять: недобрі на них були, і що далі, то більше було ворожнечі між козаками та панами.

Треба знати, що поки ті українські землі над Дніпром лежали пустою, доти й панів там не було. Як же стало там безпечніше за козаками, як татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скрізь про українське дозвілля: що там землі скільки хочеш, а панів нема, де сподобається — осідай та ори, нікого не питаючи, нікому нічого не платячи. Сила народу почала збігатися з Полісся, з Волині та осідати в полудневій Київщині, де тепер Біла Церква, Канів, Черкаси, Звенигородка, Умань, та за Дніпром, де Ніжин, Остер, Переяслав, а далі й коло Лубен, Ромна, Гадяча, Полтави, де ще недавно порожні пустки лежали. Тоді й пани стали зараз до тих земель цікаві: почали випрошувати собі від королів землі, а королі давали: інші знов пригадували, що там за давніх часів їх предків землі були, почали старі документи вишукувати; інші знову починали господарювати як старости та державці королівські. Котрі люде на тих землях за той час поосідали, вважали їх ті пани за своїх підданих, а

також нові слободи закладали та людей з дальших країв закликали, обіцяючи свободу на довгі літа: на 10, 15, 20 і 30 літ.

Панщини ще так відразу не наважилися заводити, але почали ставити панські млини, шинки, а людям забороняли варити пиво та горілку. Стали

інші податки та драчки заводити. А де народу намножилося, то й панщину потроху заводили. Але тоді ще до того мало де приходили. Тільки ж і на ті панські заходи, що пани їх землі присвоювали, а їх своїми підданими кріпаками вважали, тутешні люде, між ними й козаки, дуже гнівалися.

11

ПЕРШІ ВІЙНИ КОЗАКІВ З ПАНАМИ ТА ПОЛЬСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

Стало так, що пани вважали всю землю — чи в Київщині, чи за Дніпром, в теперішній Полтавщині — за свою панську, власну, або королівську, віддану їм в державу, а про селян чи козаків так міркували, що то вони сидять на їх землі і мають бути їх піддані. Самі ті пани на Україні здебільшого не проживали, бо були то переважно великі пани, що мали по інших сторонах пишні замки та двори, а таки й боялися жити між козаками та в суєдстві татарських степів. Так присиляли своїх різних слуг, підпанків, як то кажуть, або орендарів, що брали в оренду шинки, стави, ліси і потім людям докучали різними драчами, щоб з лихвою вернути собі те, що панам заплатили. Особливо на жидів люде нарікали, як у думі співається:

Як од Кумівщини¹ та до Хмельниччини,
Як од Хмельниччини та до Брянщини,
Як од Брянщини та й до сього ж то дня,—

Як у землі кравецькій добра не було:

Як жиди-рандарі всі шляхи козацькі
заорандували,

Що на одній милі та три шинки становили:

Становили шинки по долинах,

Зводили щогли по високих могилах.

Іще ж то жиди-рандарі у тому не перестали,

На славній Україні всі козацькі торги

заорандували,

Та брали мито-промито:

Од возового по півзолотого,

Од пішого пішениці по три денешки брали,

Од неборака старця брали кури та яйця,

Та іще питає: «Чи нема, котик, ще цого?»

Іще ж та жиди-рандарі у тому не перестали,

На славній Україні всі козацькі церкви

заорандували.

Котрому б то козакові або мужикові

дав Бог дитину появили,

То не йди до попа благословитися,

Та піди до жида-рандара, да полож шостак,

щоб позволив церкву одчинити,

Тую дитину охрестити.

Іще ж то котрому б то козакові або

мужикові дав Бог дитину одружити,

¹ К у м і в щ и н а, або К у м е й щ и н а — то війна козаків з поляками 1637 р., як була битва під Кумейками.

То не йди до попа благословиться,
Та піди до жида-рандара, да полож битий
тарель¹, щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.

Іще ж то жида-рандарі у тому не перестали:
На славіній Україні всі козацькі ріки
заорандували:

Перва на Самарі, друга на Саксоні,
Третя на Гнилій, четверта на Пробойній,
П'ята на річці Кудесці.
Котрий би козак або мужик ісхотів риби
ловити,

Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословиться,
Та піди до жида-рандара та поступи йому
часть оддать,

Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
Тоді ж то один козак мимо шинку іде,
За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити, жінку свою з дітьми
покормити.

То жид-рандар у квартиру поглядає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
«Ей, жидівочко ж моя Рася!
Що сей козак думає, що він у шинок
не вступить,

За денежку горілки не купить,
Мене, жида-рандара, не перепросить,
Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити».
Тоді-то жид-рандар до козака підходить,
Козака за патли хватає,
То козак на жида-рандара скося, як ведмідь,
поглядає,

Іще жида-рандара мостивим паном узиває:
«Ей, жиде, — каже, — жиде-рандарю,
мостивий пане,

Позволь мені на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити!»

Тут у думі все на жида звертається, — і справді під час усяких козацьких повстань не жалували козаки жидів за те, що вони, як орендарі та панські прислужники, їх обдирали. Але заразом розуміли козаки й селяни, що біда не в жиді, а в пані, котрий тому жидові ті шинки, ріки, торги та дороги орендує, каже йому людей на їх вільній, предковичній землі обдирати.

Пани тільки такого козака, що був вписаний до реєстру, вважали за вільного, що він не має платити податків ані панщини робити. Та й то ще суперечки були, чи може такий козак у панській маєстності сидіти, чи тільки королівській; чи може він собі горілку та мед варити, чи мусить з панського шинку брати, та й про інші такі справи. Але всіх тих реєстрових козаків було мало: кількасот або тисяча, дві тисячі — щонайбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру не були вписані, але козакували часами чи й завсіди, і в походи ходили, і себе ні в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само не хотіли ані панів, ані старост слухати, ані податків платити, ані іншого підданства знати, як і реєстрові. Було багато козацьких родин, вдів, що їх чоловіки-козаки погинули на війні або так помиралі; були великі сім'ї нерозділені, з котрих хтось козакував; були при козацьких сім'ях так звані *підсусідки*, що в козацькому господарстві помагали,

¹ Т а л я р, т а р е л ь — велика монета, більша від срібного рубля, а гроші тоді були дорожчі, як тепер.

особливо як козак у похід ішов. Усі вони хотіли бути вільними, як козаки, і нікого, крім козацької старшини, не слухати. Багато з тих селян, що на Україну прибували, також у козацтво приставали, щоб бути свободними від панів, однак тут, на пограниччі, мусили вони бути людьми воєнними, бо все від татар небезпечно було. Та й усі селяни, що сюди на Україну від панів, від панщини світами мандрували, аби на свободі жити, проти татарських стріл груди свої наставляли, аби бути панами своєї праці на своїй землі, не хотіли тут нічого про панські порядки чути. Коли пани до них зі своїми панськими порядками починали налазити, вони кидали свої оселі й осідали ще далі, в порожніх місцях, або разом з козаками на панів підіймалися. На козаків вони дивилися, як на свою оборону й надію, а козаки також розуміли, що в селянстві їх сила, — як селяни на їх стороні стануть, то їх ніяке польське військо не переможе. Бо тутешні селяни були люде відважні і до військового діла звичні.

Так ото з тих причин і почалося велике ворогування, а далі й воювання між козаками та панами на Україні. Пани козаків тіснили, припасу їм на Низ не пускали, по своїх маєностях ловили. Козаки ж панські маєності шарпали. А вкінці прийшло й до більшої війни.

Першу таку більшу війну з панами підняв 1591 р. отаман козацький *Криштоф Косинський*: самого його скривдили пани, відібравши його має-

ність, що він за свою службу від короля дістав, і він з козаками два роки ходив по Київщині та Волині та нищив маєтки й двори. Казали про нього, що він хотів від кримського хана і московського царя дістати поміч на Польщу й знищити панів на Україні, аби й духу не було. Але його вбито під Черкасами в 1593 р. По нім, однак, інші отамани козацькі — *Лобода*, *Шавула*, *Наливайко* — далі ще більше як два роки ходили по Україні та панів нищили й маєтки їх руйнували. Військо польське тоді воювало на Волощині, то пани мусили самі від козаків боронитися й не могли з ними ради дати. Але волоська війна скінчилася, і в 1596 р. пішло польське військо на козаків. Старшим у них був Жолкевський, пан з Галичини, добрий воєвник. Він якнайскоріше поспішився, щоб застати козаків неприготованих, докупити не зібраних, як вони по різних кінцях України пробували, розбиваючи панів. Та козаки, хоч по частинах, таки зібралися коло Києва, перевезлися за Дніпро й човни потопили та надіялися поляків за Дніпро не пустити. Але київські міщани, яким козаки також докучили, повитягали човни з Дніпра — й польське військо перевезлося за Дніпро.

Тоді козаки пішли в найдавші, порожні ще тоді сторони і стали під Лубнями на *Солониці*, надіючись, що поляки туди за ними не підуть. Але Жолкевський завзявся, хоч би що, а винищити козаків: або панам бути на Україні, або козакам. Він підійшов під

Лубни й так заскочив козаків несподівано, бо вони отаборилися на місці дуже недобрім. Обступив їх та почав день у день стріляти з гармат на козацький табір. Два тижні держалися козаки, та бачать, що помочі до них польське військо не перепустить, а в них уже й припасу не ставало, — мусили з поляками миритися. Стало на тім, що козаки своїх ватажків полякам видадуть, зброю й скарб також, а поляки їх свободно додому пустять. Козаки так і зробили, та тут показалася польська неправда: як козаки без зброї вийшли з табору, обпало їх польське військо та майже всіх їх, безборонних, побило, порізало.

Потім поляки на сеймі ухвалили, щоб війську козацькому більше не бути, аби не мали пани на Україні клопоту. Але дістати козаків, що під Луб-

нями не були, а пішли на Низ, до Січі, польське військо не могло, і козаки далі собі там пробували. А невдовзі почалася нова війна у Волощині, і полякам до неї козаків стало потрібно. Почали їх кликати, але козаки сказали, що підуть тільки тоді, як король відновить давні вільності й права козацькі. Їм те обіцяли, і козаки на війну пішли, а сейм ухвалив, що військо козацьке на ново має бути. Незадовго козаки прийшли ще до більшої сили, як перед тим, а на Україні тим часом сталися такі речі, що очі всього українського народу на козаків звернулися. Досі тільки українські селяни бачили в козаках свою оборону й надію, а тепер усі, хто хотів боронити права українського народу, до козаків почали звертатися.

12

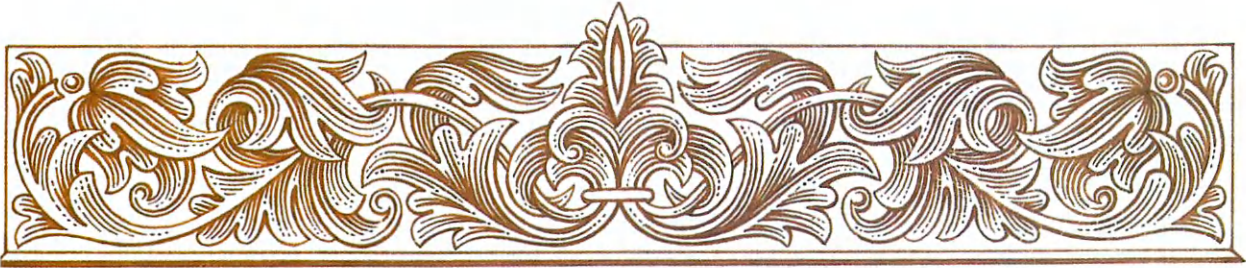
УКРАЇНЦІ БОРОНЯТЬ СВОЮ ВІРУ

Що українцям під Польщею недобре було, то вже ми бачили. Люде різного стану, міщани, духовні, а навіть і пани українські, котрі свого українського народу держалися, різні недогоди терпіли, і всім спільні були кривди, які діялися українській народності, її мові й вірі. В тих часах не розуміли так добре, як тепер, що можуть бути різні віри в народі: можуть бути українці православні, католики, уніати, штундисти, — різної віри, а всі одного народу,

і свій народ будуть любити й для нього всього доброго старатися. Тоді так міркували: хто руської, православної, віри, — той русин, українець, а хто польської, католицької, — той поляк. І тому, які кривди українському народові в його православній вірі діялися, ті найбільше всім докучали, всім станам українського народу спільні були, і на них всі українські люде озивалися.

Я вже казав, що пани й королі польські, слухаючись своїх духовників като-

лицьких, собі за обов'язок мали, щоб віру католицьку ширити, а православну тіснити, аби православні на католицьку віру приставали. Спочатку думали вони навіть зовсім православну віру знести, та що православні за свою віру дуже держалися, то королі побоювалися так дуже їх зачіпати. Тоді надумали унію, себто злуку, з'єднання православної віри з католицькою: щоб богослуження, церкви, обряди — все зоставалося на зверх так, як було, а тільки щоб православні слухалися папи, а в чім ріжниться сама віра, вірили, як католицька церква учить (що Дух Святий ісходить від Отця і Сина, — не Отця тільки, — що всі душі померлих пробувають по смерті в чистилищі і там кари за гріхи відбувають, і інше дещо таке). Справа ся була давня: я казав, що ще за короля Данила була на Україні про унію мова, і пізніше не раз про се говорено, тільки владика не хотіли на ту унію приставати: боялися, що народ їх покине. Але в 1590 р. і пізніше знайшлося між православними владиками чимало таких, що на унію пристали, а через що, зараз скажу.

Було в тих часах між духовними і взагалі в церковних ділах великі не порядки, не тільки у нас, на Україні, а й по інших краях: в Польщі, в Німеччині, Франції, Англії, — у католиків ще гірше, ніж у православних. Починаючи від простих священників і монахів аж до найвищих владик і самих пап, духовні покинули побожне життя, журилися більше тим, щоб більше грошей

зібрати та жити розкішно, багато: люде через те перестали духовних слухати, від католицької церкви почали відпадати, стали думати, щоб якось самим по Євангелію жити. Майже вся Німеччина, Англія, Швеція від католицької церкви відпадали й собі окремо від папи й католицької церкви свої церкви позаводили.

У нас, на Україні, люде також шукали способу на поправу православної церкви, бачили, який не порядок іде від самих духовних і ще більше — від короля та від польських панів, що в православні церковні справи мішалися та на священників і владик часом людей зовсім нікчемних настановляли. Почали до того братися *братства*, по різних містах між міщанами закладалися для помочі бідним і для побожного життя. Хто вписувався до братства, складав до скриньки братської невелику вкладку на церкву, на бідних: в свята сходилися братчики на братські розмови, убогим помагали, умерлих братчиків усім братством ховали. Мали часто вони в своїм нагляді й опіці православні церкви і тепер думали над тим, як би порядок в православній церкві поправити. Найпершим способом для того вважали вони просвіту: котрі братства були більші, ті закладали друкарні, друкували книги, вишукували людей учених, заводили школи. Духовенство і самих владиків наминали, аби порядок в церкві був, аби на священників ставили людей чесних і розумних, аби маєтків церковних не уживали на свої

розкоші, але на церкву, на школи, на бідних обертали. Найбільше й найславніше братство в тім часі було *львівське*: воно мало друкарню, заклало гарну школу, де вчило слов'янської й грецької мов. Але львівський православний владика дуже не любив сього братства, бо воно не тільки що не слухалося його, але ще й дорікало йому за непорядки. І він перший надумав перейти на унію, щоб не мати клспоту з братством.

Православні владики тодішні були здебільшого люде, що йшли в ченці, на владичтва не ради Ісуса, а ради хліба куса, як то кажуть: аби жити розкішно та багато з церковних грошей. Заходи братства коло церковного порядку більше їх гнівали, як тішили. Не досить іще було біди від поляків, а тут іще від своїх: міщани — братчики, шевці та кожум'яки, як їх владики прозивали, — хочуть ними командувати, в церковних справах їм розказувати. А патріарх константинопольський, старший над українською церквою, замість щоб за владиками обстати, ще й собі руку братчиків тягне, їх заходи похваляє. Раніше патріарх в справі української церкви не мішався й митрополит з владиками правили зовсім по своїй волі, але тепер патріарх приїхав на Україну й почав робити порядки: митрополита скинув, деяких владик насварив і також загрозив, що скине. А що не знав справ тутешніх, то часом і невпопад робив, і владик роздражнив. А тим часом король, пани, урядники польсь-

кі — всі докучають владикам, чи то навмисно, щоб змусити їх до унії, чи тому, що звикли православну віру зневажати. Католицька церква тоді вже встигла поправитися в Польщі, і католицькі священники та єзуїти — монахи католицькі, що старалися всякими способами силу католицької церкви скріпити, багато православних переманювали на католицьку віру, — між ними й панів, які ще між українцями полишались. Вони намовляли на унію й православних владик: король обіцяв, що владики тоді будуть мати таку ж честь і силу, як владики (біскупи) католицькі; що тоді ані патріарх, аніхто не буде мати до них права, а братствам король накаже, аби у всіх були своїм владикам послужні. І справді, майже всі владики православні на се злякомились і підписали постанову, щоб їм папі піддатись та на унію пристати.

Та коли довідалися про се православні, то братства, а за ними й православні пани, духовні і всякого стану люде зняли голосний крик, що вони унії не хочуть, що то владики роблять самовільно, а не мають на те права самі, без собору православних, і що православні сих владик за владик більше не хочуть вважати. З панів особливо *Костянтин Острозький* (молодший) додавав відваги православним, заохочуючи їх, аби унії не приймали, та обіцяючи й оружною рукою православну віру боронити. Деякі з владик, настрашившись тим, відкинулися від унії; інші ж знову, покладаючися на поміч короля та панів

польських, далі стояли при унії. В 1596 р. зведено собор у Бересті: ті владики, що до католиків пристали, проголосили унію; інші, разом із православними панами, священиками й послами з різних країв і від самого патріарха, заявили, що унії не приймають, а тих владик, що унію прийняли, патріарші послы засудили, що не мають бути більше владиками.

Так розділилися владики на уніатів і православних. Уніатів спочатку ніхто не хотів слухати, й православні хотіли

їх скинути, але король обстав за уніатами, скинути їх не дозволив, навпаки — велів священикам і людям слухати тих владик-уніатів, а непослушних їм священиків казав скидати; братські церкви за непослух казав замикати, а як опорожнялось якесь місце владиче або архимандриче, то ті місця давав самим уніатам. І так незадовго всі старші місця зайняли уніати, а як вмерли ті владики, що при православних zostалися, то православні зовсім без владик лишилися.

13

КОЗАКИ БОРОНЯТЬ ВІРУ І ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В польській державі пани здавна велику силу взяли — тільки вони державою правили і тільки пани-шляхта в ній право мали, а прості люде нічого не значили. Тому й братства наші доти силу мали, доти могли противитися владикам-уніатам, всякому начальству й самому королеві, поки з ними разом стояли й боронили їх українські пани, які ще держалися свого народу й своєї віри. Так само й духовенство — священики, ченці — доти унії противилися, поки від православних панів поміч та оборону мали. На сеймах православні пани раз у раз виступали проти унії й не давали королеві до решти придушити православну віру.

Але в ті часи, як унія настала, зводилася й решта того українського панства. Лакомилися на панування

польське, на ту честь та вигоду, яку їм польщина могла дати, та й польщилися самі. Вчилися в польських, особливо єзуїтських, школах, женилися на польках, приймали мову польську й віру католицьку, ставали поляками та разом із ними на український народ насідали. Або ще й гірше — бо нема гіршого ворога, як перевертень, перекинчик, що свого відцурався. Не минуло й п'ятдесяти літ, як Волинь та Київщину прилучено до Польщі, а в них уже й не лишилося анітрохи можливого українського панства, котре б хотіло та могло боронити український народ, хіба якісь дрібні панки-шляхта позалишалися, які між можними панами так само сили не мали.

Були тоді у великій тривозі всі, кому дорогі були українські справи.

Гетьман Петро Сагайдачний (р. н. невідомий — 1622 р.)

Особливо їх тривожила справа православної віри, за яку боролися вони, як за першу ознаку української народності. Повмирали останні православні владики, не було кому святити навіть попів. Уніати все в більшу сміливість приходили, й усе більше людей до них приставало, навіть із учених духовних. Не було ані перед тим, ані потім короля, який би так слухався католицьких ксьондзів та єзуїтів та старався так викорінити православну віру, як тодішній польський король *Жигимонт III*: всякі насильства над православними дозволяв робити, церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештовувати, — бо, мовляв, мусять бути послухні своїм законним владикам-уніатам. Православні українці шукали помічі в заграничних православних володарів: у молдавських воевод, у московських царів, але ті лише грошима їм могли допомогти. Одинокa сила, яка на Україні ще була, — се була козаччина, тому й православні братства, духовні, міщани, пани-недобитки починають звертатися до козаків у всяких справах українських, чи щодо віри, чи щодо іншого. Перед тим козаки боронили тільки свої козацькі права та почасти селянства тамошнього, що за ними тягло. Тепер стають вони оборонцями цілого українського, або, як тоді ще казали, руського народу. А що тоді такою найважливішою національною, всенародною справою вважалася оборона православної віри, що була, як я сказав, мовби ознакою ук-

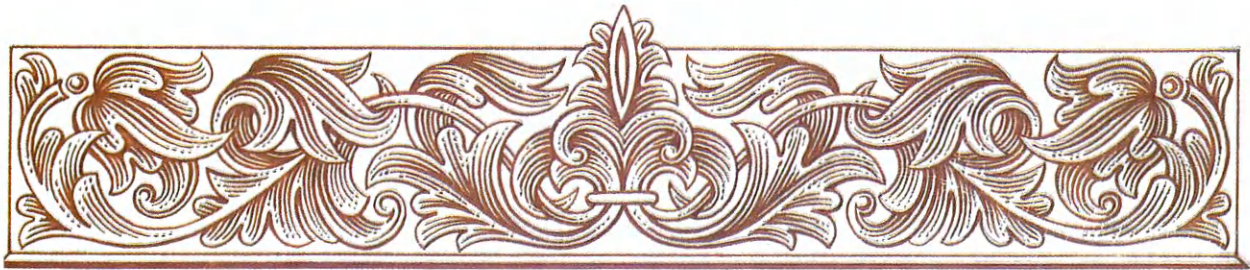
раїнської народності супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну віру від уніатів. Коли, приміром, до Києва приїхав уніатський протопіп та став відбирати від православних церкви та запечатувати, тодішній отаман козацький прислав козаків сказати йому, аби того не робив, бо заб'ють його, «як пса»; той не послухався, і козаки його справді втопили в Дніпрі і церкви православним вернули. Тому-то унія скрізь брала гору над православними, а в Київщину уніати навіть заглянути не сміли, боялися козаків. Через те Київ став головним огнищем українського церковного життя. Львівські братчики ледве вже могли себе оборонити, то саме тоді в Києві закладаються братство, школа, друкарня, а гетьман тодішній — *Петро Сагайдачний* — бере братчиків під свою опіку: з усім військом козацьким він вписався до київського братства. Але найбільшу поміч він зробив православній церкві тим, що як в 1620 р. переїздив через Київ єрусалимський патріарх, Сагайдачний з духовними київськими попросили його, аби поставив їм митрополита й владик на місця померлих або тих, що на унію перейшли. Патріарх се й зробив під охороною козацького війська, і так відновлено православну церкву. Боячися козаків, король не наважився чіпати тих православних владик; кілька літ сиділи вони в Києві під охороною козацького війська, а по смерті того короля *Жигимонта III* від нового короля

Митрополит Петро Могила (1597—1647 рр.)

Володислава козацькі послали й інші українські депутати вимогли, щоб він признав ту православну церкву за законну й визначив, де ті православні владики мали перебувати.

Та Київ застається і потім, під охороною козацькою, столицею українського життя. Багато в той час зробив для нього новий митрополит *Петро Могила*. Давнішу братську школу він побільшив, намножив учителями, посилав на науку в чужі краї православних ченців, аби вони могли бути вченими людьми, вчителями, письменниками. Школа ся пізніше звалася Могилянською *академією*, на пам'ять трудів Могилиних; вона є й досі в Києві, тільки тепер там учаться на попів, ченців та на архієреїв, а тоді вчилися в ній всякого стану люде: була вона на ті часи як університет, і студентів у ній бувало більше тисячі, з них виходили потім і духовні, і світські, навіть і воєнні люде.

Українці мали тепер школу не гіршу від польської, з неї виходили письменні й учені люде на всю Україну. Також друкувалося в Києві багато книжок — на цілу Україну. Окрім книг церковних, виходили тут різні книжки в оборону православної віри проти католиків і уніатів. В 1674 р. надруковано тут і першу історію України — називалася вона *«Синопсис»*; щоправда, в ній українська історія була помішана з московською, а багато дечого бракувало, але, за браком ліпшої, її потім багато разів передруковували.

Перший раз по багатьох літах, відколи впала Українська держава, дух увійшов в український народ. Почув він свою силу, — що може чогось добитись і своє оборонити. Почув, що є він на світі, почули свою єдність різні землі українські й різні стани української людності. А попереду українського народу, як його щит і меч, як його оборона, стояла тепер козаччина.

14

КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ

Ніколи перед тим козаки не мали такої сили й слави, як за Сагайдачного. Уряд польський зайнятий був війною в Московщині (в той час Польща замало не знищила Московської держави), в тій війні були йому потрібні козаки, й за те дозволяв він їм на Україні робити, що хочуть, — не так дозволяв, як не боронив. Україна кїв-

ська й задніпрянська була в козацьких руках, були вони тут панами, й пани польські, на них оглядаючися, не наважилися й селян тіснити в сусідстві козаків. Тому й селянство тутешнє було далеко свободніше та достатніше, ніж на Волині та в Галичині, не дуже-то дозволяло панам над собою коверзувати й на кожний поклик готове було

разом з козаками на панів повстати. Але поки Польща давала козакам у всім свободу, до того не приходило. Козаки тоді найбільше на турецькі землі ходили, аж до Константинополя та Синопа (в Азії). В 1614 р. знищили вони Синоп, попалили арсенал, де всякі військові й корабельні запаси зберігалися, й наробили туркам шкоди на якихось 40 мільйонів. На другий рік на 80 човнах напали вони на околиці Константинополя, султанської столиці; попалили кораблі, які там при березі стояли, знищили передмістя й пішли собі; турецькі кораблі погналися за ними, наздогнали їх коло Дунаю, але козаки їх не злякалися: кинулися на турецькі кораблі, порубали й забрали в неволю турків, що були на тих кораблях, а самі кораблі привели під турецьку кріпость Очаків (стояла на усті Дніпра) і тут, на очах турків, їх спалили. Й інші такі походи робили.

Турецький султан дуже гнівався за се, грозився королеві Польщу зруйнувати, як не зроблять з козаками порядку, насилав татар на Україну. Нарешті в 1620 р. вислав своє військо на Польщу. Козаки гнівалися на Польщу тоді й не помогли їй. Жолкевський пішов з самим польським військом проти турецького, але турки його погромили й самого Жолкевського в битві убили. Потім турецьке військо пішло назад, але на другий рік пішов на Польщу сам султан з іще більшим військом. Великий страх напав на поляків, думали, що вже їм кінець прийшов. Просили Сагайдачного, аби

доконче їм поміг з козаками. Не одне тоді мусив пообіцяти король Жигмонт козацьким послам, між іншим і те, що новопоставлених у Києві митрополита та владик не буде чіпати і не боронитиме їм православною церквою правити. Тоді Сагайдачний пішов помагати польському війську. Військо польське стояло за Дністром, в теперішній Бессарабії, під *Хотином*, містом турецьким. Султан пішов на них з величезним військом, але козаки з поляками не далися йому; особливо козаки при тому просто чудеса робили. Султан помирився з поляками й пішов назад. Всі в Польщі признавали, що тільки завдяки козакам Польща увільнилася від небезпеки, що Сагайдачний спас поляків від останньої біди.

Але Сагайдачний помер через кілька місяців, поранений у тій війні з турками. Поляки стали забувати свою вдячність до козаків, а нарікати на клопоти, які через козаків мають. Турків вони тепер не боялися, як їх козаки приборкали. Війна московська теж скінчилася. Тим часом пани з України скаржилися на козаків, що через козаків не можуть хазяйнувати, бо селяни їх не слухаються. Уряд польський почав знову жадати по давньому, щоб козаків не було більше понад те, що в реєстр вписано, а інші — щоб своїм панам були послухні, щоб козаки по панських маєтностях не проживали, турків і татар не зачіпали і таке інше. Козаки не слухалися й 1625 р. прийшли до війни. Польське військо, як за Жолкевського, поспі-

шило скорим маршем, доки ще козаки постягалися; були битви коло *Крилова* і *Крукова*, на границі теперішньої Київської губернії з Херсонською; з обох боків багато погинуло людей, і потім почалися переговори. Козаки згодилися, аби їх не було більше понад 6 тисяч, і обіцяли на чужі землі не ходити; надіялися вони, що зачнеться незадовго нова війна Польщі зі Швецією й Польща сама буде якнайбільше козаків потребувати, а ті умови в непам'ять підуть. Так воно й справді сталося, і козаки знову робили на Україні, що хотіли. По війні шведській пробували поляки козаків приборкати, але в тій війні (1630 р.) полякам пощастило не менше, як у попередній; про сю війну оповідали потім, що як козаки з поляками стояли під *Переяславом*, то *Тарас*, гетьман козацький, вночі поляків побив («Тарасова ніч» зветься):

Лягло сонце за горою, зірки засіяли,
А козаки, як та хмара, ляхів обступали.
Як став місяць серед неба, ревнула гармата —
Прокинулись ляшки-пани — нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-пани та й не

повставали:

Зійшло сонце, ляшки-пани покотом лежали.

Потім скоро помер старий король *Жигимонт*, і гетьман тодішній *Петражицький-Кулага*, чоловік тямущий, багато пілг добився для українського народу. Хотів він ще більше: аби депутати козацькі до всяких справ державних, до сейму були допущені і в нім голос мали. Але того пани не хо-

тіли дозволити. Та скоро потім козаки *Кулагу* скинули, бо здавалося їм, що він занадто попускає панам, хоч у тім він був невинен. Тоді було роздвоєння між козаками: реєстрові хотіли, щоб не дразнити Польщі і дещо попускати їй, аби не прийшло до нової війни та на гірше не обернулось. А інші не хотіли на те зважати. Скоро потім козаки *нереєстрові*, пішовши на море під проводом *Сулими*, знищили кріпость *Кодак*, що поставили поляки коло порогів дніпрових (саме коло *Кодацького порога*), аби козаків на море не пускати. То реєстрові самі їх приборкали, аби до нової війни не допустити (1635 р.).

Але війна таки розгорілася — через два роки пізніше. Польща тоді війни свої покінчила і для порядку ніби своє військо по квартирах на Україні поставила. Та від тих польських вояків завсіди тільки непорядки виходили, бо наприкрилися вони людям, забирали від них всячину, зневажали. Повстання зачав гетьман *Павлюк*, скликаючи всіх «благочестивих» (так православних звали), аби на поляків повстали. Сила народу тоді повстала, — приставали до козаків, побивали панів та панське військо по квартирах. Повстання було велике, але на війні того року не пощастило козакам: їх побито під *Кумейками*, і *Потоцький*, що командував польським військом, почав вішати та голови стинати, хто до повстання ходив. На другий рік, одначе, повстання прокинулося ще сильніше.

Почав його гетьман *Острянин*. Спочатку побив він поляків, але, погнавшись за ними, задалеко загнався, не дожидав війська, що з різних боків до нього надходило. Поляки ті ватаги побили, а потім самого Острянина під Лубнями погромили. Тоді узяв провід у війську козацьким *Дмитро Гуня*, славний войовник. Він військо козацьке відвів над Дніпро, і тут в такім гарнім місці табором став і так добре се місце укріпив, що поляки не могли козакам нічого зробити. Шість тижнів козаки боронилися тут і силу польського війська побили. Та тільки те підрізало Гуню, що поляки заступили дорогу й погромили військо, що із Запорожжя з поживою та запасами військовими до Гуні йшло. Як се сталося, Гуня мусив піддатися, бо вже козаки не мали що їсти ані чим стріляти,— тільки на ту поміч надію покладали.

Поляки на козаків за ті дві війни дуже розгнівалися — де могли, не жалували, чи силою, чи підступом нищили, рубали. Тепер же надіялися задушити їх до остатку. Зовсім скасувати військо козацьке, як у 1596 р. були ухвалили, поляки не хотіли: переконалися, що без нього не обійдеться. Але хотіли його держати в руках. Всю вищу старшину над козаками з поляків понастановляли. Реєстр списали і всіх, хто до того реєстру не попав, з козацтва виключили; повписували різних своїх повірників, а кому не вірили — в реєстр не вписали. Військо польське по Україні розташували — аби козаків пильнувало. Кодак на Дніпрі наново відбудували і залогу з реєстрових на Запорожжі поставили, аби в степах ніяка сваволя козацька не піднялася. І здавалося, справді придушили козащину, а з нею цілу Україну.

15

ХМЕЛЬНИЧЧИНА

В такій неволі прожила Україна цілих десять літ. Трапилися такі спокійні часи, що Польща ні з ким війни не мала, козаків не потребувала, а військо польське могло стерегти панського спокою на Україні. Король Володислав насправді хотів війну з турками почати і козаків до того взяти, але пани не дозволяли. Він навіть до старшин козацьких листи писав, аби човни собі будували та на море

йшли, аби з того війна з турками зачалася. Але старшина знала, що пани не хочуть, і листи затаїла, аби з того їй біди не вийшло.

Аж тепер настав добрий час для панів. Козакам по панських маєтностях не вільно було пробувати, могли тепер пани господарювати, як хотіли: множилися села й хутори в їх маєтках, збільшилося число їх підданих; заводили вони двори й фільварки, накла-

дали на селян різні оплати та ладилися завести панщину.

Але тільки до часу те все держалося. Україна угиналася під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути. Селяни були невдоволені на панів, на їх вимисли. Козаки-«виписики», себто з реєстра виключені, тільки хвилі чекали, щоб скинути з себе підданство. Реєстрові були сердиті на польську старшину, що їх за слуг своїх мала, зневажала, а грошей за служених не платила. Духовні й міщани відказували на кривди, які від уніатів і католиків православній вірі і людям українським діялися. І все чекало тільки іскри, аби відразу спалахнути ясним огнем.

І тоді, каже старий літописець український, серед різних кривд, які українським людям діялися, «натрапили на чоловіка одного, у которого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу». А був тим чоловіком сотник козацький чигиринський *Зиновій-Богдан Хмельницький*.

Був він чоловік заможний, досить учений, у війську козацьким заслужений; в пізнішій показав себе як надзвичайний войовник і правитель та великого хисту і вдачі чоловік. За повстання Павлюка був він військовим писарем; після повстання 1638 р., як козак найвище що міг тільки сотником бути, був сотником чигиринським. Та не злюбив його підстароста чигиринський. Намовив він старосту, щоб відібрав від Хмельницького його батьківщину — хутір Суботів, бо його, мов-

ляв, попередній староста дав батькові Хмельницького не навіки, а тільки «до ласки». І відібрано його, той хутір, та ще як! Наслали людей, коли самого Хмельницького не було вдома, — поїхав десь у козацькій справі, — знищили майно Хмельницького, а хлопця, сина його, так канчуками вибили, що він з того вмер. Хмельницький став своїх кривд доходити, та його оскаржено як бунтівника, всаджено до в'язниці, і навіть за своє життя він був непевний. Тоді, викравшись з арешту, подався він на Низ. Як старий козак, знав він там усі входи і виходи і став збирати всіх, хто був з польського панування невдоволений, аби кривд своїх доходити. Було се зимою, з 1647 на 1648 рік.

Хмельницького на Україні добре знали, і з різних боків почали стягатися до нього люде, поляками покривдені. Поляки вислали були на нього козаків, щоб зловити його, але й козаки самі до Хмельницького пристали. Потім він до Криму подався. З давніх часів полонив він був сина одного татарського мурзи (пана) на війні й держав його у себе; через того мурзу він тепер став накликати татар іти разом із ним на поляків. Хан тоді був недобрий на поляків, бо довгий час грошей йому не давали; до того в Криму був голод, і татарам хотілося хоч війською поживитися. Тому хан обіцяв Хмельницькому, що пошле йому в поміч перекопського мурзу Тугайбея з великим військом. Велика се річ була для козаків; не раз уже й перед Хмель-

ницьким ріжні гетьмани козацькі старалися від татар на поляків поміч дістати, та се їм не вдалося, а Хмельницькому вдалося. З тою вістю поїхав Хмельницький у Січ, де стояла залога з реєстрових; оповів він їм і те, що сам король хотів би від козаків помічі, бо дуже його пани обсіли, і він потайки до козаків писав, та один із старшини — Барабаш — ті листи затаїв. Пристали тоді й реєстрові в Січі до Хмельницького та його за гетьмана окликали. Кодак обложили й здобули пізніше, тепер же до походу на поляків почали лагодитися, щоб польські порядки на Україні знести й давні вольності вернути.

Тим часом старший над військом польським (гетьманом коронним називався) Потоцький, почувши про се, почав ладитися й собі до походу. Весною вислав він наперед свого сина Стефана на Хмельницького з польським військом і козаками, решту реєстрових козаків з драгунами виправив Дніпром човнами, а сам зі своїм помічником (гетьманом польним) Калиновським збирав головне військо і з ним поволі на полудне під Чигирин посувався, чекаючи вістей від сина. Тим часом син його у велику біду попався. Надіючися на свої сили, йшов він не питаючись. А тим часом Хмельницький його несподівано зі своїм військом і татарами на Жовтих Водах обступив. Козаки реєстрові, що в тім війську були, до Хмельницького

прилучилися, а й ті, що Дніпром плили, — реєстрові та драгуни, також з українців набрані, — теж до Хмельницького пристали. Побачивши се, став Стефан Потоцький відступати. Але Хмельницький на урочищі Княжі Байраки зробив йому засідку, казав рови покопати на дорозі, й там табір польський як загруз, як козаки поляків обпали, то сливе ніхто цілий не вийшов. Потім Хмельницький пішов на головне польське військо. Воно, не маючи вістей від переднього полку, теж почало відступати, але під *Корсунем* ударив Хмельницький на нього й погромив також до решти. Обоз, гармати — все забрали козаки. З цілого війська ледве кількасот утекло, та й то головним чином джури та слуги панські. Потоцький і Калиновський — обидва в руки козацькі попали, Хмельницький віддав їх татарам. Як у думі співається:

Тоді козаки ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали, як барана,
і зв'язали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали:
«Гей, пане Потоцький, чом у тебе й досі
розум жіноцький?
Не вмів ти еси в Кам'янці-Подільській
пробувати,
Печеного поросяти, куриці з перцем
та з шафраном уживати,
А тепер зумієш ти з нами, козаками, воювати,
Житньої саламахи з туслуком¹ уплітати,
Хіба вельо тебе до рук кримському хапу дати,
Щоб навчили тебе кримські погаї сирої
кобилини жувати».

¹ Сіль, у воді розведена, щоб рибу солити.

Ще такого не бувало на Україні. Не тільки все українське панство, а й ціла Польща залилася без війська й оборони; якби козаки схотіли, могли б за кілька день безпечно бути в Кракові чи Варшаві. Але Хмельницький тоді не мав у гадці нищити Польщу. По перемозі корсунській він прийшов до Білої Церкви й став тут табором.

А навколо України, як море, хвилювалася. Підіймалося селянство, зброїлося, побивало або проганяло панів та жидів-орендаторів, нищило панські двори та католицькі костьоли, що за той час пани побудували на Україні. Тікали пани, куди видно, аж над саму Віслу — як у пісні співається:

Зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара, на Віслі,

з усіх країв туди збігшися. Інші знову, в кім ще дух український жив, до війська козацького приставали. За короткий час не стало духу панського та польського на Україні тій, що ближче до Дніпра, а люде українські співали:

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Вкраїні!
Та немає ляха, та немає папа —
Не буде зміни!

Або останні слова ще й трохи інакше співали:

Та немає ляха, та немає жида,
Не буде унії.

16

УКРАЇНА ВІДРИВАЄТЬСЯ ВІД ПОЛЬЩІ

Хмельницький і його товариші, як повстання розпочинали, то не мали іншої думки, як тільки те, щоб вернути вольності козацькій і порядки, що були до повстань 1637—1638 рр., та прикоротити трохи панування польського панства на Україні. При тім вони були певні, що й король сам би хотів помогти козакам, та не може через панів, отже, треба панам трохи нагнати холоду. Тому по своїх перемогах Хмельницький розписав листи до різної старшини польської, де виправдовувався за свого повстання, а до короля вислав послів, щоб козакам вернули їх давні вольності, виплатили незаплаче-

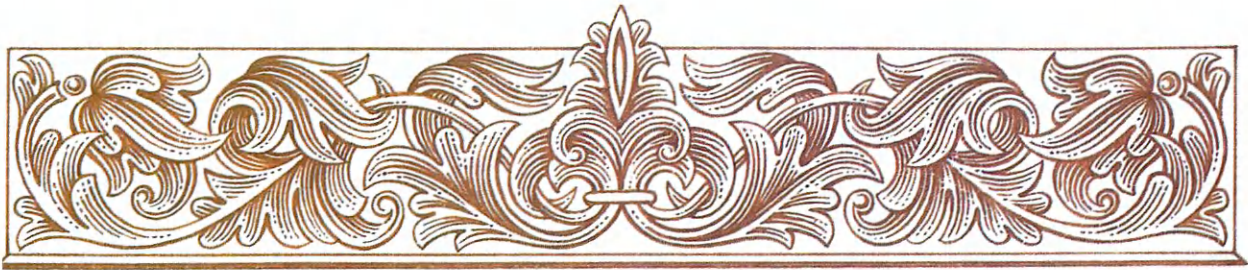
ну плату та побільшили реєстр до 12 тисяч (стільки сам король хотів побільшити для війни з турками). Просили, отже, небагато, та сподівалися, що по тих перемогах козаки на Україні будуть панами, як за Сагайдачного, і ніхто їм того реєстру чи інших постанов польських пильнувати не буде. Але саме під той час умер король Володислав, а пани, зібравшися на вибір короля, одним разом казали козакам чекати зі своїми справами до нового короля, а другим разом ухвалили військо збирати на козаків. Тому Хмельницький, сподіваючися нової війни, рушив з-під Білої Церкви на Волинь. Тут напало

Гетьман Богдан Хмельницький (бл. 1595—1657 рр.)

на нього польське військо під *Пилявцями*. Військо було велике, але не-здале. В першій же битві потратили поляки стільки свого війська, що по-становили відступити. Але поки ладилися до того відступу, вночі напав на польське військо великий страх: пішла поголоска, що старші з війська потайки тікають, і всі почали тікати, куди видко. Тікали без пам'яті, лишивши козакам пребагатий табір. Військо було зложене з панів-шляхти, а вибиралися пани на той похід, як на весілля, а не на війну: везли з собою дорогоцінні убори, дорогу посуду і всяку всячину. І все те козакам дісталось.

Польща знову залишилася без війська й оборони, але Хмельницький все ще хотів з нею не битись, а миритись — по-доброму справу кінчити. Він пройшов з військом в Галичину, де також люде піднялися на панів, потім у Холмщину та чекав вибору нового короля. Він радив і голос свій подавав за брата покійного короля Володислава — *Яна-Казимира*, й справді його поляки вибрали. Але се не було добре для України, бо був той Ян-Казимир до України неласкавий. По своїм виборі він написав до Хмельницького, щоб він на Україну вертався, а він, король, до нього висилає послів, що всі потреби козацькі задовольнять. Одержавши сей лист, Хмельницький казав стріляти з гармат на знак радості й військо своє завернув на Україну. Сам він поїхав до Києва, де його всі з великою радістю й честю вітали, як освободителя України, назива-

ючи новим Мойсеєм: як Мойсей жидів увільнив із неволі єгипетської, так Хмельницький визволив Україну з неволі лядської, казали на Україні.

У Києві Хмельницький прожив кілька місяців. Там тоді зібралися з України люде найбільш учені, досвідні та найбільше українству вірні і прихильні. Розмовляючи з тими людьми та з патріархом єрусалимським, що там тоді пробував, Хмельницький став інакшими очима дивитися на справу. Досі він мав перед очима тільки справу козацьку; тепер зрозумів, що се справа дрібна, треба брати ширше. Треба думати про увільнення від Польщі всього українського народу, щоб міг він жити вільно і сам собою правити під охороною козацького війська. «Доказав я, чого не думав, тепер докажу, що надумав, — казав Хмельницький. — Виб'ю з лядської неволі увесь наш народ руський (себто український). Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру (а ми знаємо, що в той час православна віра вважалася за ознаку української народності). Поможі мені в тім увесь простий народ аж по Люблін, по Краків, і я його не відступлю, бо то права рука наша».

В лютім (февралі) 1649 р. приїхали королівські послі, привезли Хмельницькому клейноди від короля й хотіли з ним умовлятися, які мають бути порядки між козаками. Але для Хмельницького тепер се вже була дрібна річ, коли він хотів зовсім увіль-

нити Україну від польських панів і зробити з неї самостійну, окрему державу. Він не схотів і умовлятися з тими послами, відіслав їх ні з чим; сказав, що буде війна. Натомість вислав послів до інших держав: до Туреччини, Московщини, Швеції, Угорщини, намовляючи їх воювати Польщу разом із українцями.

Війна почалася під літо — війна велика, найважливіша, яка коли-небудь на Україні досі піднімалася. І з української і з польської сторони розуміли, що се буде боротьба на життя і на смерть, буде рішатися доля України й Польщі. На Україні Наддніпрянській усе, що здужало, йшло в козаки. В поміч Хмельницькому вібрався сам хан із усією ордою, сподіваючись великої здобичі по торішніх перемогах Хмельницького. В Польщі король скликав на війну всю шляхту і сам хотів вести її в похід. Але король був до війни нездатний, а Хмельницький — великий воєвник. Іще шляхта в похід не зібралася, а Хмельницький уже обступив польське передове військо під *Збаражем*, на границі Волині й Галичини, й притис його так, що воно гвалтом почало до короля кричати, аби йшов виручати. Король мусив іти на поміч, хоч не мав іще з собою всього шляхетського війська. Але Хмельницький, довідавшись про це, лишив частину війська під *Збаражем*, а сам із татарами непомітно, серед мряки й дощу, зайшов королеві дорогу коло *Зборова*. Обступив його військо і почав битву. Страшно тут

поляків погромлено. Королеві з рештою війська не було виходу. Та зрадив Хмельницького хан. Король послав до нього своїх людей та почав умовляти, аби відступився від Хмельницького. Обіцяв великі гроші, дозволив ханові забрати скільки схоче в неволю людей з України і з усіх польських земель. Хан пристав на се, й король добив із ним торгу: заплатив йому золотом і українською кров'ю. Став хан Хмельницькому казати, аби помирився з королем, а інакше татари злучаться з королем на козаків. Гірко було Хмельницькому і козакам, а нічого робити. Мусили миритися з королем.

Підписали таку умову, звану *Зборівським трактатом*: козаків має бути 40 тисяч, можуть вони мешкати, де хочуть, у воєводствах Київським, Брацлавським і Чернігівським (землях побузьких і наддніпрянських), а військо польське в ті землі входити не має; начальство в тих землях має бути з православних (українців); унію мають знести; хто в козацький реєстр не вписаний, має бути своїм панам послухний, а в усім іншому мають лишатися старі польські порядки.

Засмучений вертався Хмельницький з козаками на Україну. Не того вони хотіли. На Україні ж не знали, що то Хмельницький тільки з біди, через хана, згодився польські порядки на Україні прийняти, і на Хмельницького відказували. Думали, що то він дозволив татарам на Україні брати невольників, і за се його кляли. Таку пісню склали:

Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля
не минула,
Що велів орді брати дівки й молодиці!
Парубки йдуть, гукаючи, а дівчата, співаючи,
А молоді молодиці — старого Хмеля
проклинаячи:
«Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля
не минула,
А другая устрелила, у серденько уцілила».

Але люде не знали правди. Як-то в думі співається:

Бог святий знає, Бог святий відає,
Що Хмельницький думає-гадає,
Тоді ж то не могли знати ні сотники,
ні полковники,
Ні джури козацькії, ні мужі громадськії,
Що наш пан гетьман Хмельницький,
Батьо Зинов-Богдану Чигиринський
У городі у Чигирині задумав вже й загадав.

Побачив він, що українські люде таки ніяк уже не пристануть на те, щоб Польща над ними панувала, а йому, Хмельницькому, за се кінець зроблять. З другого ж боку, й польські пани не хотіли Зборівської умови приймати, — мовляв, у ній забагато коза-

кам і Україні попущено. Тож Хмельницький далі шукав помочі на Польщу по інших державах та від Польщі dokonче хотів відірватися.

Вже на другий рік (1650) почалася нова війна з поляками, але знову хан зрадив Хмельницького під *Берестечком*, і знову Хмельницький мусив із королем миритися. Се звався *Білоцерківський трактат*, він був подібний до попереднього, тільки для України ще гірший. Та сповняти його Хмельницький не хотів і в 1652 р. нову війну зачав. І сим разом татарська орда почала з королем накладати. Але Хмельницький уже не схотів ніяких трактатів із королем укладати. Досі він не мав іншої помочі, як тільки від татар, та й більше біди від них було, як помочі. Тепер же прийшла до нього звістка, що московський цар намірився з Хмельницьким Польщу воювати, а скоро по тім сподівався Хмельницький помочі і від Швеції та з Угорщини. Тому не хотів більше з Польщею миритися.

17

УКРАЇНА ЗЛУЧАЄТЬСЯ З МОСКОВЩИНОЮ

Хмельницький сливе від самого початку війни намовляв Москву на Польщу. Московському цареві й хотілося, й боявся він з Польщею зачинати. Хотілося, бо сподівався від Польщі щось здобути. Давні московські цари були з київського княжого роду, й

вони все думали про те, як би забрати ті українські та білоруські землі, що за давніх часів до київських князів належали. До того ж Польща недавно, за короля Жигимонта, багато краю від Москви забрала, і се хотілося Москві теж назад вернути. Але й боялася вона

тої війни. При тім же Хмельницький хотів тільки допомогти на Польщу, а Москва, як уже воювати з Польщею, то хотіла, щоб Україна прилучилася до Московської держави. Довго про се були переговори. Хмельницькому хотілося якнайскоріше Москву на Польщу напустити, й для того згодився він піддатися з Україною під зверхність московського царя й злучити Україну з державою Московською. І з кінцем 1653 р. повідомив його цар, що він вирішив прийняти Україну під свою зверхність і разом з українцями воювати Польщу, та й вислав своїх бояр до Хмельницького, аби від нього, від старшини козацької і від усіх людей прийняти присягу московському цареві.

Московські бояри приїхали до Хмельницького до *Переяслава*, і дня 8-го січня скликав Хмельницький козацьку раду. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоб цар залишив Україну при її вольності і не видавав її ворогам. Тоді бояри закликали всіх до церкви, щоб присягти цареві. Але Хмельницький зі старшиною зажадав, аби наперед бояри за царя присягли, що він вольності й порядків України порушати не буде й ворогам її не видасть. Такий порядок в Польщі був, — та й скрізь, де свобода має бути забезпечена, — що новий король насамперед складає присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати. На те бояри сказали, що вони такої присяги не

можуть зложити, бо московський цар — «самодержавець» і присяги своїм підданим не складає. Старшину се дуже збентежило, і вона не могла зрозуміти такого порядку, що цар не хоче присягти на збереження свободи України. Але що бояри таки ніяк не хотіли присягти, то гетьман зі старшиною, аби справи не розбити, — бо дуже хотіли мати московську поміч проти Польщі, — згодилися присягти й так. Постановили, що пізніше вони до Москви своїх послів пошлють і ті з царем і боярами умовляться щодо українських порядків, прав і вольностей. На тім вони присягли, й потім по інших громадах і селах люди присягли московському цареві.

Незабаром потім вислав Хмельницький зі старшиною тих послів до Москви — умовитися щодо дальших порядків на Україні, які мають бути. Сі роки — від самого повстання — *Україна жила як самостійна держава*: вибраний гетьман правив із радою старшини й військовою радою всім краєм. Хмельницький зі старшиною хотіли й надалі задержати такий устрій, — щоб Україна собі *самостійно* правила сама вибраними своїми людьми, тільки була під зверхністю московського царя. Але в Москві на те не пристали, бо Московська держава не мала в собі такого свобідного устрою. Московський уряд лишив поки що на Україні далі все в управі гетьмана й козацької старшини, але щоб так назавсіди мало бути, на се не дав згоди. Згодився натомість на інше:

щоб гетьмана військо козацьке *свобідно* вибирало, щоб Україна з гетьманом сама мала зносини з іншими державами як *самостійна держава*, щоб війська козацького було 60 тисяч. Але заразом прислала Москва до Києва своїх воєвод з військом, нібито України боронити, а більше, щоб Україну й самого гетьмана *пилнувати*. Ті воєводи побудували собі *осібну кріпость* у Києві й гетьмана ні в чім не слухалися. Таких воєвод із військом хотів московський уряд поставити й по інших більших українських городах.

Хмельницький зі старшиною скоро побачив, що йому з Москвою не по *дорозі*: чого іншого він хотів, а що інше вона задумує. Він хотів, щоб Україна, *відірвавшись від Польщі*, зосталася *свобідною, самостійною державою*, а від Москви хотів підмоги, щоб усі українські землі від поляків *відібрати і докупити злучити*. А московські бояри хотіли Україну *помаленьку до рук своїх узяти й правити нею*, як іншими землями *правили*. Україною вони мало *журилися*, а хотіли землі *білоруські забрати від Польщі* (чи властиво від Литви, що з Польщею від 1569 р. була *тісно злучена*). Се їм ішло добре, тим більше, що на Польщу *напала* тоді ще й Швеція. Тоді поляки почали з царем *переговори*: обіцяли йому, що виберуть його польським королем, та щоб він польських земель уже не *нищив*. Цар на се *пристав*, повірив і зробив *перемир'я з Польщею*. Козаки знали, що

поляки не виберуть царя королем, але боялися, що, *заприятнившись з Польщею*, Москва, чого *доброго*, ще й Україну їй *назад віддасть*. Через те *гнівалися на Москву за се перемир'я*.

Тому Хмельницький шукав нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотів *розірвати*. Під Польщу він *вертатись ніяк не хотів*. Як його король *намовляв під Польщу вернутися*, він йому таку байку сказав: «У одного чоловіка жив у хаті вуж. Він був *домашній, нікого не кусав*; йому ставили *страву і не боронили лазити по хаті*. Раз хлопець їв *молоко*, вуж *приліз і став собі хлебтати*; хлопець *ударив ложкою вужа*, а той зі *злості вкусив хлопця*. Хлопець *крикнув, прибіг господар і схотів зарубати вужа*, але *відрубав йому тільки хвоста*, а вуж *утік*. Хлопець же з того укусу *вмер*. З того часу *перестало вестися* тому господареві, *пішло нещастя за нещастям*. Сказали йому, що через те, що він *образив вужа*. Тоді господар став *миритися з вужем*, поставив йому *молока*. Але вуж *наївся і знову в нору сховався*. «Вже, — каже, — не буде між нами *давної приязні*: тобі твого сина не забути, а мені — *мого хвоста*; живім кожний собі сам, у *добрій згоді і один одному помагаймо*, а більшого вже *нічого не видумаєш*». Так і поляки, — казав Хмельницький, — *нехай нас лишать, нехай зречуться всієї України*, то ми будемо по силі їм *помічні*, будемо їх від ворогів *боронити*. Але що ж! Коли в Польщі хоч сто панів *лишиться*, то

вони того не попустять. А козаки знов не пристануть на те, що ті пани хочуть».

Тому Хмельницький шукав інших союзників, помічників на поляків. Він пересилався з Туреччиною, Швецією, Угорщиною, намовляючи їх на Польщу. Він розумів, що поки Польща буде мати силу, вона України не попустить. Нарешті зі Швецією й угорським (семигородським) воєводою Ракочієм уклав він умову, щоб спільно воювати Польщу, зовсім знищити й між собою її землі поділити. Тим часом Москва встигла помиритися з Польщею, як я сказав, і разом із нею зачала воювати зі шведами. Вона накликала й Хмельницького, аби з Польщею не зачіпався, а воював шведів. Але Хмельницький не послухав і зачав війну з Польщею, на спілку зі Швецією й Ракочієм, але проти Москви. Так мала злука України з Москвою розірватися. Але саме

в тім часі помер Хмельницький, 27 липня 1657 р., лишивши справи неопришеними.

Дуже не в часі вмер він, і з великим жалем проводила його в могилу Україна. Поховали його в Суботові, в церкві, що він побудував. Але кілька років пізніше, коли польське військо йшло через Україну, польський воєвода Чарнецький казав на злість викопати Богдана з могили, спалити його кості й попіл по вітру розвіяти за те, що він Україну від Польщі відірвав. Але Польщі то нічого не допомогло.

За заслуги Хмельницького ще за життя його вибрало військо козацьке гетьманом сина його Юрка, — «нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом». Але до булави треба голови, а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом *Івана Виговського*, що був військовим писарем.

18

ЩО ДІЯЛОСЯ НА УКРАЇНІ ПО СМЕРТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Так опинилася Україна у великій замотанині. Хотіла вона жити вільно, по своїй волі, але, з одного боку, простягала до неї руки Польща, не хочачи відпустити від себе: то війною пробувала вернути, то намовляла козацьку старшину, аби під короля вернулася. З другого боку, й Москва, раз Україну під царську руку прийняв-

ши, упускати не хотіла. Але вернутися під Польщу, — значить, пани на Україну вернулися б, почали б підданство та панщину заводити: від того вони б нізачо не відреклися. Під Москвою бути — московські бояри Україну своїми воєводами та залогоми обсаджать, московські порядки заведуть. А скоро, тільки вони себе дали взнаки на Украї-

ні, скоро тільки ті воєводи з'явилися, зараз почалися сварки, що воєводи українські права ламають, людей зневажають і від вояків московських, від кривд і здирств Москви нема людям просвітку.

Старшина козацька відразу, ще за старого Хмельницького, помічувала, що під Москвою не буде Україні свободи. Тому вона не від того була, щоб із Польщею прийти знову до ладу. Але українські люде й чути не хотіли про Польщу і на старшину невірно дивилися за її переговори з королем. Старий Хмельницький се розумів, що під Польщу вже нема вороття, тому накладав зі Швецією, Угорщиною, Туреччиною. Його наступники на гетьманстві не були такі розумні й думали, що можна й під польського короля вернутися, тільки забезпечити, аби Україна мала свою автономію: мала свою вибірну осібну управу, в яку б поляки не мішалися, а правила б Україною гетьмани й інші влади, вибрані військом і українським людом. Таку умову й зробив незабаром по смерті Хмельницького новий гетьман Виговський в *Гадячі* в 1658 р.

Але люде на Україні, тій, що з-під Польщі вибилася¹, як я казав уже, ані чути про Польщу не хотіли. Вони думали, що старшині заманулося панувати на Україні над народом разом з польськими панами, і не хотіли стар-

шини слухати. Як Виговський, умовившись з поляками, підняв повстання на Україні проти Москви і навіть сильно побив московське військо під *Конотопом*, то українські люде, особливо на лівім боці Дніпра (в Полтавщині та Чернігівщині), здебільшого не хотіли з ними іти, не хотіли під Польщу вертатись. Військо козацьке скинуло Виговського, кажучи, що се панський, старшинський гетьман, та вибрало назад *Юрка Хмельниченка*. Ще воєвод і стрільців московських добре тоді люде не знали,— як же зазнали, то кілька років пізніше уже на них самі бунтувалися і скрізь їх по Україні побивали. Та все-таки від тих воєвод не сподівалися такого лиха, як від польських панів. А московські воєводи навмисно ще більше людей від старшини відводили: казали людям, що старшина хоче їх своїми підданими поробити, під Польщу запроторити, а цар хоче оборонити їх від старшини, щоб вони від неї кривди не мали.

Те роздвоєння, що люде й старшина одні одним не вірили та наперекір робили, найгірше Україну підтинало та ворогам на поталу давало. То правда, що старшина дивилася на польські чи московські порядки (де також пани-поміщики, бояри людей у тяжкому кріпацтві держали) та й собі хотіла на Україні поміщувати: хутори закладала, людей осаджувала на них та

¹ Волинь, Галичина й більша частина Поділля під Польщею zostавалися. Козацька управа тільки по Случ сягала, тому й говорилося: знай, ляше, що по Случ — то наше.

казала собі чинші чи осипи давати, в господарстві помагати. Не минуло яких п'ятдесят літ від того часу, як український народ, з Хмельницьким повставши, панів повиганяв з України і землю всю, що була панською, для всіх вільною зробив, а вже з тої козацької старшини нове панство викублилося, що землі позасідало, поробило людей своїми підданими і вже до панщини почало нагинати. Сей панський дух в старшині почули українські люде дуже скоро і тому не хотіли слухати старшини. Є така гарна старосвітська дума про Хвеська Ганжу Андибера, гетьмана запорозького. Вона складена незадовго по смерті старого Хмельницького, і з неї видно, як тоді вже люде на Україні невірно дивилися на старшину, прозиваючи її ляхами за панський дух. В думі оповідається, як зайшов бідний обдертий козак до черкаської корчми:

Там пили три ляхи, дуки-срібляники.
Первий пив Гаврило Довгополенко
переляславський,
Другий Війтепко піжипський,
Третій пив Золотаренко чернігівський.
От вони пили-підпивали, з козака-петяги
пасьміхались,

На шинкарку покликали:
«Гей, шинкарко Горовая, Насте молодая!
Добре ти дбай,
Нам солодкі меди, оковиту горілку
ще підсипай,
Сього козака, пресучого сина, у потилицю
з хати випихай».

Але козак-нетяга, випивши доброго меду, став сам на тих дуків гримати:

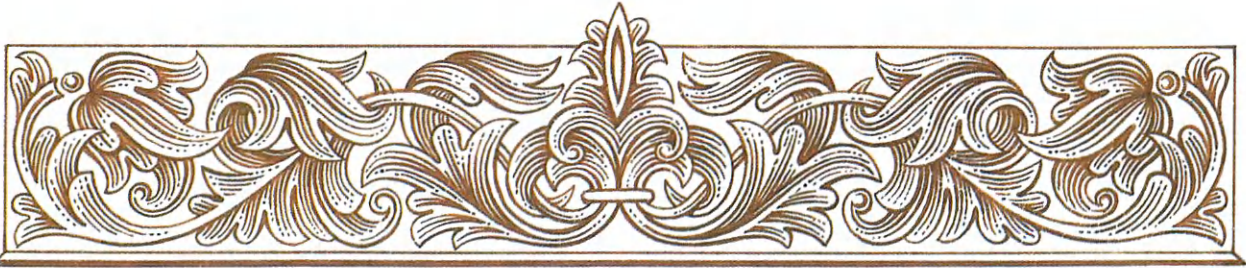
«Гей, ви, ляхове, вразькі сиповсе, ік порогу
посувайтесь,
Мені, козаку-петязі, на покуті місце
попускайте,
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козакові-петязі, де на покуті
із лаптями сісти!»
Тоді ляхи дуки-срібляники добре дбали,
Дальше ік порогу посували.
Козакові-петязі більше місця на покуті
поступали.
Тоді козак-петяга на покуті сідає,
Із-під поли позлотистий недолимок¹
виймає,
Шинкарці молодій за цебер меду
заставляє.

Далі виймає з череса червінці та закладає ними весь стіл. Далі закликав до кватирки: аж тут один козак іде, шати дорогії несе, другий — чоботи-сап'янці, третій — шапку козацьку. Убрали нетягу, і пізнали тоді дуки, що се гетьман запорозький Хвесько Ганжа Андибер. Стали його до себе до компанії запрошати та медом-горілкою частувати.

То він тсе од дуків-срібляників приймав,
сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
«Ей, шати, мої шати, пийте, гуляйте!
Не мене шапують, бо вас поважають:
Як я вас на собі не мав,
То й честі від дуків-срібляників не знав».
Тоді-то Хвесько Ганжа Андибер, гетьман
запорозький, стиха словами промовляє:

¹ Булава.

«Ей, козаки, — каже, — діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-срібляників, наче волів, із-за стола
виводжайте.
Перед вікнами покладайте, у три березини
потягайте,
Щоб вони мене споминали, менс довіку
пам'ятали!»
Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці добре
дбали,
Сих дуків-срібляників за лоб брали,
Із-за стола, наче волів, виводжали.
Перед вікнами покладали, у три березини
потягали,
Словами промовляли:
«Ей, дуки, — кажуть, — ви, дуки!
За вами всі луті і луки!
Ніде нашому братові, козакові-петязі, статі
І коня попасти».

Під тими дуками представлені тут три полковники козацькі: переяславський, київський і ніжинський, а під тим нетягою — гетьман *Брюховецький*, отаман кошовий запорозький, що по Юрку Хмельниченку хотів на гетьманство дістатися. Він на старшину відказував, а себе за великого приятеля простому людові удавав. Як же гетьманом став, так людей обдирав гірше, ніж ті дуки, і Москві їх запродав. Так і не раз бувало: хто під старшиною яму копав та на панський дух старшинський нарікав, а як сам наверх дістався, — сам таким же зробився; хто тільки з простого народу наверх виходив, тягнуло його до панства, хотів він маєтності мати, підданих держати, роботою їх обкладати. Щоб тому запобігти, треба було інших способів: треба

було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи, не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було б міру земельну установити, більше котрої щоб ніхто б землі не мав; треба було зі свободних земель краєвий фонд установити, який би належав цілій Україні, всьому народові, а з якого давалася б земля в державу, а як хто перестав на ній робити, до того б фонду поверталась. Та все це такі речі, до яких тільки за теперішніх часів люде стали додумуватися, а тоді того не розуміли ні старшина, ні простий народ.

Простий народ на Москву надії покладав, вірив, коли воєводи його на старшину підмовляли. Але в Московщині був такий самий кріпацький дух, і Москва на Україні своїм повірникам, що їй вислугувалися, роздавала землі, селян і сама ж найбільше на Україні помагала їм кріпацтво заводити, людей приборкувати. А тим часом, противлячися старшині, наперекір їй роблячи, простий народ неodobачав і не вмів розрізнити доброго від злого: що старшина хотіла свободу і самостійність Україні забезпечити. Не вмів він від неї того перейняти, в тім допомогти, а панським забаганкам зась сказати. Без народу ж не могла старшина за право українське стояти і піддалася нарешті Москві: зреклася прав і свободи української, а за те від московського уряду всякі права панські на простих людей дістала, грамоти царські

та надання. Так упала українська свобода через те ворогування, що старшина панувати хотіла, з чужого ярма народ визволяючи, своє закладала, а люде не попускали, та в тій боротьбі зі старшиною й свою сво-

боду власну прогавили. І не стало ані свободи на Україні, ані людам не покращало: попали-таки в підданство та кріпацтво старшині, і та ж Москва помагала тим новим панам у кріпацтві держати своїх людей.

19

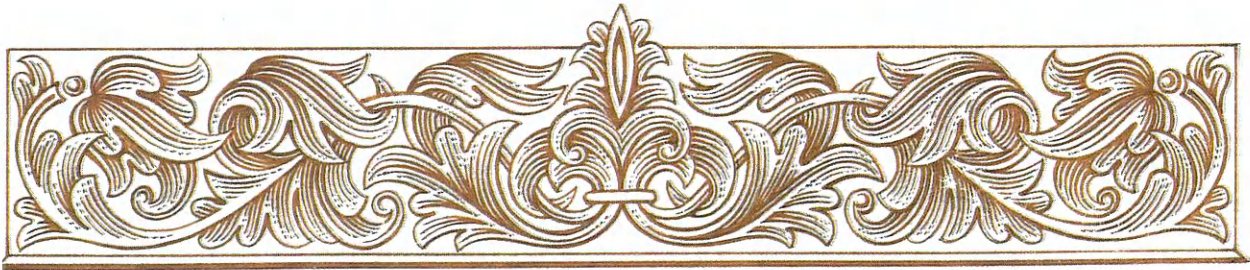
РУЇНА

Так-от старшина хотіла під Польщу вернутися, аби лиш свободу Україні забезпечити, але люде не хотіли. Москви держатися — так Москва не хотіла попустити, щоб Україна сама своїми виборними людьми, гетьманом та полковниками правила, без воєвод; навпаки, вона все того пильнувала, щоб там своїх воєвод завести, а гетьманську владу укоротити. Й кидалися і старшина, й люде українські то в той, то в сей бік, і не було їм просвітку, а в тих чварах та війнах тільки сила українська гинула, земля пустіла, люде розбігалися. І назвався той час *Руїною*, знищенням України.

Виговський з Польщею хотів тримати, забезпечивши самостійність українську, щоб Україна осібним великим князівством руським (себто українським) при Польщі була. Але люде не хотіли під Польщу вертатись, Виговського скинули й Хмельниченка гетьманом обрали. Хмельниченко радий був Москви триматися, тільки хотів, аби Москва де в чім попустила: щоб воєвод ніде, окрім Києва, не було; щоб

військо московське, яке на Україні буде, гетьманові було послухне; аби бояри московські в українські справи поза гетьманом не мішались. Він стояв тоді з військом на правім боці Дніпра, воєвода московський закликав, щоб він до нього приїхав про те умовлятися. Коли ж Хмельниченко послухався й приїхав, військо московське його обступило, скликали раду з тих місць, де люде за Москвою потягали, і там бояри московські зовсім інші постанови прочитали: гетьманові владу й права ще поменшили, а воєводам щоб іще бути в Переяславі, Чернігові, Ніжині й інших містах. Хмельниченко згодився, бо був у московських руках, тільки ж другого року, як поляки московське військо погромили, пристав до Польщі, бо в Москві зневірився. Тоді Україна *розділилася*: Правобережна Україна (Київщина) зосталася при Польщі, а Лівобережна (Полтавщина, Чернігівщина) — при Москві. Пішли з того війни великі: Польща хотіла й Лівобережну Україну забрати, а Москва — Правобережну. І було з

того велике спустошення й людям біда. На лівім боці гетьманом вибрано *Брюховецького*, що так до людей при-добрювався. Запобігав він ласки у Москви, й Москва помогла йому на гетьманство дістатися, а тих полковників, що йому противилися, смертю скарала. За московською волею пристав він на те, щоб Москва з українських людей податки збирала, і завела Москва нові податки на людей. Стали люде дуже на те нарікати й бунтувати, бо не хотіли нових московських податків, а Брюховецький радив Москві непослушні села та містечка палити та побивати. Але люде бунтувалися далі, й Брюховецький побоявся, що так і його з гетьманства скинуть, і Москва йому не допоможе. Тож і він забунтував проти Москви, казав воевод московських побивати і хотів із Москвою воюватися.

На правім боці Дніпра Хмельниченка вже гетьманом не було, перемінилося їх кілька, аж став в 1665 р. гетьманом *Петро Дорошенко*. Він не хотів із Польщею тримати, а надумав піддатися Туреччині, щоб вона йому помогла від Польщі відборонитися. Думав він, до сили прийшовши, Україну докупити злучити й Москву змусити, щоб залишила Україну тільки під зверхністю царською, а українські справи лишила самим українцям порядкувати і в гетьманську управу не мішалась. Брюховецький тоді Дорошенка закликав, аби йшов Москву воювати. Дорошенко прийшов, але тоді всі люде з

Лівобережної України до нього пристали, а Брюховецького вбили за його невірність. Так став був Дорошенко гетьманом обох сторін Дніпра і сподівався, що тепер Москва згодиться на те, чого він хотів,— Україні свободу забезпечити. Але саме під той час сталася в його сім'ї пригода, і він, покинувши військо, спішно поїхав до Чигирини. Тоді московські воеводи почали свою роботу між українцями, і різні люде стали говорити, щоб таки Москви триматися, аби лиш свободу попустила Україні. Полковника *Многогрішного*, котрого Дорошенко замість себе лишив, гетьманом проголосили. Але й Многогрішний того ж від Москви допевнявся, що й Дорошенко,— аби вона в українські справи не втручалась. Московські бояри стали водити та пробувати, котрий поступить зі свого, Дорошенко чи Многогрішний. Многогрішний був слабший і пристав на московські бажання. Тільки недовго гетьманував, бо його старшина не любила і скинула, а собі нового гетьмана вибрала — *Самойловича*. Поповича прізвищем.

Дорошенко тим часом накликав турків, аби йшли допомогти йому Україну визволяти — усю, де лиш живе український народ, від Перемишля аж до Путивля; так йому турки обіцяли; Дорошенка держалися Київщина, полуднева Полтавщина й Запорожжя. На Запорожжі тоді верховодив *Сірко*, славний лицар, він дуже Москві противився, особливо відколи в Сибіру по-

бував, боярами без вини й права засланий. Але як дізналися, що Дорошенко піддався туркові, багато людей від нього відкинулося, бо люди турків боялися й ненавиділи як бусурманів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тікати за Дніпро. В 1672 р. прийшли турки Дорошенкові в поміч, вигнали поляків з Київщини, Брацлавщини й Поділля й віддали ці землі Дорошенкові. Але сей турецький похід ще більше тутешніх людей настрашив: особливо те їх гнівало й страшило, що турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім віддавали. Дорошенко тоді переговорював із Москвою, що піддався б їй, якби вона його на самім правім березі гетьманом лишила і в справі тутешніх не мішалася. Але Самойлович відмовляв московських бояр від того, бо Дорошенка боявся, та й Польща на те не приставала. А з Польщею Москва недовго перед тим, в 1667 р., таку угоду зробила, що вся Україна на правім боці Дніпра, окрім Києва самого, Польщі застається, а Лівобережна під Московією має бути. Дуже українці за це на Московію тоді нарікали, що вона Україною з Польщею поділилася — якби була схотіла всю Україну при її свободі держати, то Україна ціла б при Московії лишилася.

Дорошенко ще кілька років на правім березі держався. Завзятий козак був, не хотів Московії піддатися. Все думав якось тої свободи діяти. Але що мало не всі його покинули й люди за Дніпро повтікали, не хочучи під турком жити, то й він в 1676 р. піддався, як Самойлович із московським військом прийшов його з Чигирина виганяти. Хотів у спокою свою старість дожити, коли не вдалося те, що він думав: Україну визволити, цілу докупити злучити й над нею гетьманувати. Але Москва казала йому в московські краї їхати, і там він і вмер.

Мов орел той, приборканий,
Без крил та без волі,
Знесміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани!
І забули на Україні
Славного гетьмана.

Самойлович тоді й решту людей з Київщини за Дніпро зігнав, і Київщина зосталася пустою. Москва відпустила полудневу Київщину й теперішню Херсонщину туркам, аби з ними помиритись. Невдовзі потім, одначе, кілька полковників, між ними *Семен Палій*, полковник фастівський, стали знову людей в Київщині й Брацлавщині садити, козаччину заводити, з татарами та поляками воювати.

МАЗЕПІНІ ЧАСИ Й СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

Самойлович іще десять літ був гетьманом по підданні Дорошенка. Але таки не догодив московським боярам, і вони казали старшині його скинути, а вибрати на його місце генерального осаула *Івана Мазепу*. Самойловича ж в Сибір заслано, як Многогрішного перед тим, хоч вини ніякої ані за сим, ані за тим не було.

І Мазепа довго потрапляв Москві, хоч то й дуже тяжко було, бо тоді новий цар Петро ріжну службу українцям загадував, казав козацькі полки в далекі сторони посилати, кріпості будувати, канали коло Петербурга копати, де сила-силенна козаків від повітря незвичайного й води погинула. Дуже за те люде відказували на Москву й на Мазепу, що їй вислугується. Не любили також Мазепи, як і Самойловича, що з панами-старшиною тримає, помагає їй панство на Україні заводити.

Петрик Іваненко, канцелярист військовий, із запорожцями й татарами пробував Мазепу скинути, Україну від нових панів визволити. Але Мазепу Москва боронила, а народ уже так від тих віковичних воєн і повстань утомився, що й не рушився.

Але Мазепа не був Україні ворог, любив її і багато доброго для неї робив: приміром, за школи дбав і їм помагав. Він сам був на Москву

недобрий, що вона так українцями розпоряджає, ні за що вже має і його, гетьмана, й українські права. В ті часи цар Петро воював з королем шведським Карлом, великим войовником. Здавалося, що Карло поб'є Петра, і Мазепа задумав з Карлом зв'язатися, від Москви відірватися й *заложити особну Українську державу під зверхністю шведською*. Знаємо, що й Хмельницький подібне задумував у спілці зі шведами.

Карло на Україну прийшов, і Мазепа зі старшиною до нього прилучилися. Запорожжя до них теж пристало. Але народ на Україні не рушився — раз через те, що взагалі Мазепу не любив і йому не вірив, та й зробив се все Мазепа занадто несподівано: ще вчора Москві прислугував, а тепер її покинув. А головне, через те, що московське військо стояло на Україні і всі його боялися. Зараз же на першу вістку те військо здобуло Мазепину столицю Батурин і страшенно поруйнувало, людей побило, Січ страшенно знищило і всім страху нагнало. Як же Україна не рушилася, то багато із тої старшини, що з Мазепою до шведів пішло, почали назад до Петра вертатися. Було се в 1708 р., а на другий рік цар Петро шведів під Полтавою побив — задалеко вони від

Гетьман Іван Мазепа (1644—1709 рр.)

свого краю відбилися. Карло втік до Туреччини, а з ним і Мазепа зі старшиною. Мазепа скоро вмер, а старшина, що з ним була, вибрала гетьманом *Пилипа Орлика*, писаря генерального. Надія була на турків, що вони будуть воювати з Москвою й за Україну вступляться. Біда тоді не одного старшину навчила: вибираючи Орлика, вони такі закони для України зложили, на спосіб конституційний, що дуже добрі б були, тільки що тій старшині з тими законами не довелося на Україну вернутися.

Турки почали війну з царем Петром, і їм пощастило: тепер Петро задалеко загнався, як перед тим Карло. Турки його обступили зі своїм військом і так, як у руках, мали. Мусив Петро пристаати на те, чого турки хотіли. Між іншим, вони й сього вимагали, аби Петро від України відступився. Та Петро дав хабара турецькому міністрові, і умову про се написали так неявно, що Москва казала потім, що се не говориться про ту Україну, яка під московською рукою застається. Туреччина справді за се почала війну, але з того нічого не вийшло, й zostався Орлик гетьманом на чужій стороні.

Цар же Петро задумав скористатися з прилучення Мазепа до шведів, щоб зробити кінець гетьманщині. Хоч Україна не вся пішла за Мазепою, але Москва, як я вже казав, віддавна того пильнувала, щоб права українські поволі вкорочувати, а тепер та Мазепа історія давала добру нагоду, щоб «Ма-

люю Росію к рукам прибрать», як Петрові міністри та генерали казали.

Устрій на Україні по Хмельниччині був такий. Україна, яка стояла під *гетьманською управою*, поділялася на *полки*. За Хмельницького було вісім полків на правім боці Дніпра і вісім на лівім. Пізніше, як Правобережна Україна відійшла під Польщу й спустила, було на лівім березі десять полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський (він був переважно на лівім боці, хоч сам Київ на правім), Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський. Кожний полк поділявся на *сотні*, так як тепер повіт поділяється на волості, тільки до сотні належали й села, і містечка, і міста. В кожній сотні козаки, що в тій сотні жили, вибирали *сотника*. Сотники з іншою полковою старшиною й з козаками того полку вибирали *полковника*. Старшина й козаки з усіх полків на військовій раді вибирали *гетьмана*. Сотник у своїй сотні, а полковник у полку мали владу не над самими тільки козаками, але над усіма людьми, що в тій сотні чи полку жили. Але міста мали свій власний суд і управу (звався магістрат, або ратуш) і хіба відти якісь справи переносили до полковника або до гетьмана. Всякі важніші справи полковник мав рішати на нараді з полковою старшиною, а гетьман із генеральною. *Генеральна старшина* була така ж, як полкова: *обозний, суддя, осаул і писар*, тільки звуться генеральними, це значить, що

вони для цілої України. У важливіших справах гетьман скликав полковників й іншу старшину, а в найважливіших — військову раду, тобто й простих козаків з полків. Військова ж рада могла й сама зібратися, як бачила що недобре; могла й скинути самого гетьмана. Подібний лад мала й *Слобідська Україна*, теперішня Харківщина: теж поділялася на полки, але не належала до гетьмана, тільки московські бояри над тими полковниками владу мали.

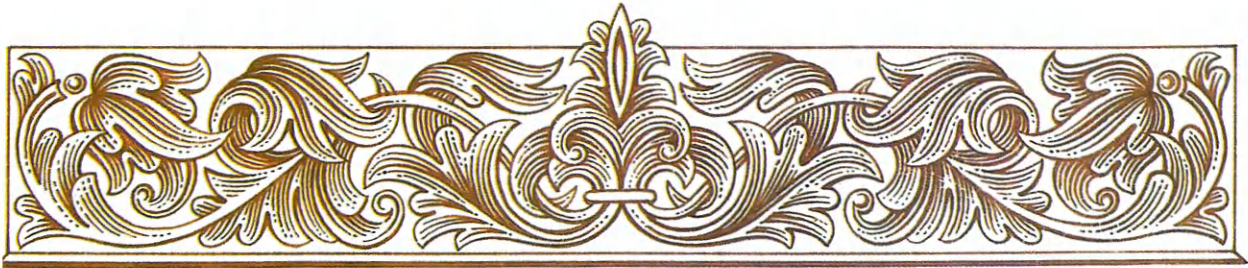
Такий був лад на Україні — *виборний*. Як Хмельницький до Москви пристав, то Москва обіцяла, що в той лад мішатися не буде і його перемінати не стане. Але насправжки, то по волі, при кожній нагоді, особливо при кожній зміні, як новий гетьман наставляв, московські бояри все вкорочували українські права і все більше в устрій український мішалися. Приміром, завели вони так, що гетьмана не можна було скинути й нового вибрати без царського дозволання, і гетьман тільки тоді мав владу, як його цар затвердив; а на ділі потім на те зійшли, що московські бояри зі старшиною умовлялися, кому гетьманом бути, і його без правдивої військової ради, без козаків настановляли. Військової ради й зовсім не скликали. До полковників московські бояри поза гетьманом писали і від них листи й скарги приймали, і так полковники більше дбали про московську ласку, а гетьмана не слухали. За царя Петра став полковників цар іменувати, без гетьмана і без козацької

ради, а визначав людей навіть не ту-тешніх, а московських офіцерів, і ті ні гетьмана, ні нікого на Україні не слухали, а робили, що хотіли.

Гетьмана цар Петро потім, як Мазепа до шведів пристав, дозволив ще вибрати, аби в тій небезпечній хвилі українців не дражнити. Але ні в чім йому влади не давав, а сам скидав і визначав полковників та іншу старшину. До гетьмана приставив двох комісарів, які мали за гетьманом наглядати. Держав при нім своє військо московське й казав жити не в Батурині, як перше, а у Глухові, ближче до московської границі. Потім (1722 р.) визначив шість офіцерів і одного бригадира з московських полків і приставив їх до гетьмана, аби вони скарги на українську старшину й суди приймали, переглядали всі писання, які з гетьманської канцелярії виходять, збирали всі податки й гроші. Звалося се — «малоросійская коллегія». Вона відібрала всяку владу від гетьмана і козацької управи, а щоб люде не нарікали, цар розписав, що се він її заводить, аби від старшини людям кривди не було. Але від тої колегії робилися кривди ще гірші, а заразом по Україні московські кріпацькі порядки від самої Москви ще більше ширилися.

Та хоч за тою малоросійською коллегією гетьман сливе вже нічого й не значив, але Петро все-таки й того імені не хотів. Як умер гетьман *Скоропадський*, що був по Мазепі гетьманом, то Петро маніфест такий видав, що

гетьмана вибирати не будуть, бо цар мусить добре надуматися, аби вірного чоловіка на гетьманство знайти, бо попередні гетьмани були зрадниками. Тим часом же, мовляв, буде Україною

правити генеральна старшина разом із малоросійською колегією. По правді ж, рішив Петро так, що *гетьман на Україні більше не має бути*, а правити буде власне малоросійська колегія.

21

НА УКРАЇНІ ЗАВОДЯТЬСЯ РОСІЙСЬКІ ПОРЯДКИ

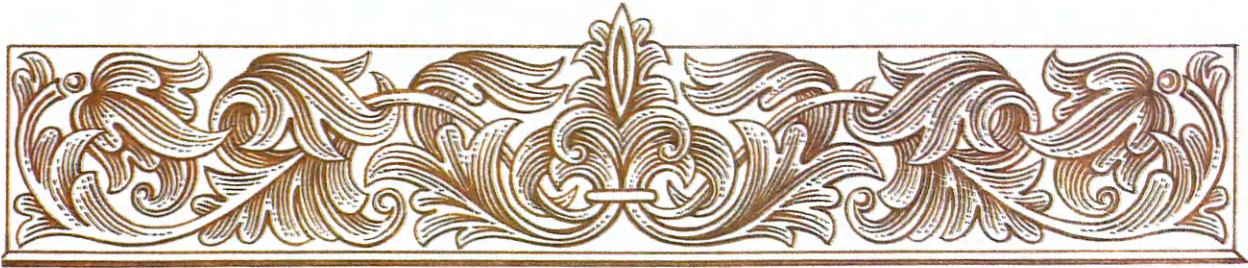
Наступники царя Петра не були такі завзяті, та й боялися дуже дразнити українців і ще два рази дозволяли вибирати гетьманів: в 1727 р. був вибраний гетьманом *Данило Апостол* і був на гетьманстві 7 літ (умер в 1734 р.), а потім в 1750 р. був вибраний *Кирило Розумовський* і гетьманував до 1764 р. Та тільки слава була, що гетьмани ті були вибрані, бо старшина вибирала того, кого їм від царя або цариці казано вибирати, а козаки до того вибору вже нічого не мали. І в управі своїй ті гетьмани не мали великої сили, у всім мусили слухати, що їм царські міністри з Петербурга казали. Та українці хотіли бодай хоч таку обчухрану самоуправу, — автономію, потеперішньому кажучи, — затримати, коли ліпшої не можна було дістати. Але цариця Катерина не хотіла й тої обчухраної далі держати і казала Розумовському, аби сам просився з гетьманського уряду на спокій. Хоч не з доброї волі, мусив Розумовський послухати, й цариця його в 1764 р. з гетьманського уряду звільнила, а за послухність дала йому на вічність пре-

великі маєтності на Україні, що гетьманській булаві перед тим належали (Гадяччина і Биківська волость).

Українці за гетьманством і давнішими порядками дуже жалували, і в 1767 р., як цариця скликала комісію для видання нових законів та казала висилати до неї всякого стану людям своїх депутатів і давати їм наказ, чого мають старатися, то на Україні й пани, й козаки, й міщани (від селян не було депутатів) — всі просили, аби назад *вернено «статті Богдана Хмельницького»*, себто такі порядки, як за давніших часів були, щоб була на Україні автономія. Але уряд російський на те не зважав. Катерина постановила, що *гетьманам більше не бути, аби й пам'ять про них забулася*. Тим часом мала правити малоросійська колегія, а в ній — троє українців, а троє росіян, четвертий прокурор, п'ятий голова — теж росіянин. Але незадовго мали покасувати все чисто, що з українських порядків зоставалося, в тім і ту колегію, а завести мали порядки зовсім російські.

Уряд то так уявляв, що в україн-

ським устрою, в судах і канцеляріях не-порядки великі були, для того воно за-водить порядки російські, аби людям не було кривди і пани-старшини їх не утісняли, в підданство та кріпацтво со-бі не переводили. Але як самі українці хотіли зробити собі ліпший порядок, то в тім їм уряд не допомагав, а пере-шкоджав, бо хотів скасувати всі укра-їнські порядки, аби не було ніякої ріж-ниці між Україною й Московщиною й скрізь аби московські чиновники пра-вили. По смерті Скоропадського пол-ковник чернігівський *Полуботок*, що наказним гетьманом був, себто місце гетьмана заступав, чуючи, як цар Пет-ро закидає українцям про непорядки, й сам-таки деякі непорядки бачачи, почав робити ліпші порядки в судах, в управі полковничій. Але цар Петро зараз казав його забрати до Петер-бурга й тут його, наче бунтівника, вса-дити до в'язниці, і там він сидів, доки не вмер. І інші, хто хотів українські права — автономію українську — бо-ронити, ті теж попадали у в'язниці, уряди їх маєтки відбирали, а щонай-менше — ласку уряду тратили. Тим же, що були уряду покірні, українських прав не обороняли або й самі помага-ли їх ламати, тим всяка ласка була, тим царські грамоти йшли на великі землі, на маєтки, що до їх урядів нале-жали, на ті землі, що вони загарбали, підтвердження й надання царські да-вали. І бачачи, що правдою нічого дій-ти не можна, окрім прикростей, а податливим — маєтки та уряди, то й інші, хоч і бурилася у них совість,

затишали та під лад уряду йшли, щоб коли не можна вже свободи мати, то хоч кишені собі й дітям своїм на-повнити. І так як автономія україн-ська пропадала, зростало українське панство. Туди уряд Україну вів. Хоч казав, що то він для того в українські справи мішається, аби селян від панів, від старшини боронити, а на ділі полегки з того людям не було ніякої. Від російських властей такі ж здирства й неправди діялися, ще й гірше, ніж від козацьких. А послушній старшині ті власті російські помагали землі загар-бувати, селян і козаків у підданих по-вертати. Панщизняні порядки по-мос-ковському позаводили, — і так укінці старшині за те, що вона самоуправу, права українські стратила, селянською свободою, кріпацтвом заплатили.

Бо то треба знати: як за Богдана Хмельницького панів із України ви-гнано, то були *всі люде вільні*; тільки дещо трохи підданства лишилося на землях монастирських та православних владик. Заможніші люде писалися в козаки й мали службу військову служити, а інші — в селяни, мали податок до скарбу військового давати. Землі було багато вільної, так що хто хотів, собі по силі своїй під госпо-дарство займав, а багато землі зоста-валося за громадами, спільної. Та вже тоді люде заможніші, старшина особ-ливо, собі землі позаймали значніші частки. Потім люде з-за Дніпра далі приходили, але вже для них землі віль-ної бракувало; багато присідалося до

заможніших козаків, що більше землі мали, а інші на землі старшинській, і мали давати данини чи в роботі помагати своєму панові. Тої старшини, панів домородних, множилося, і охоти до землі та мужика у неї прибувало, як бачили, що з того дохід добрий іде. Розхапували ґрунти громадські або такі, що до урядів належали (*рангові* звалися): себто, приміром, з такого і такого села доходи мали йти на полковника чернігівського, — хто на тім уряді був, а котрийсь полковник се село на вічність собі і своїм дітям забрав. Інші, особливо котрі високих урядів не мали, землю у козаків та селян купували, говорилося, що купували, а властиво відбирали, змушували за що-небудь віддавати. А що козацьких ґрунтів властиво не вільно було купувати, то полковники козаків переписували в селяни і землі купували чи забирали, а ті безземельні селяни чи козаки на панських землях мусили вже сидіти й панськими підданими ставати. Спочатку ті піддані тільки небагато в господарстві своєму панові помагали. Але далі — вже й панщину бачимо, і осип вівсом чималий давали, а далі — ще більше, так хоч би в Польщі або Московщині.

Так не минуло сто літ від Хмельниччини, а вже на Україні тільки козаки та міщани ще були свободні, а селяни — то всі в підданстві, і землі, крім козацьких і церковних, всі за панами були — за тими новими панами з своєї-таки козацької старшини, що

«дуками-срібляниками» їх дума називала. Тільки те все ще не було міцне. Ще пам'ятали люде давні часи, звідки ті маєтки пішли і звідки ті пани взяли. І селяни різні ще своїх прав доходили. Ще вільно було їм від одного пана до другого переходити, і тому не можна було їх обтяжувати так дуже. Аж тоді сі маєтки ставали кріпкі та певні, як пани-старшини понадіставали грамот царських на ті землі і на селян, що всякою неправдою загарбали, або й на ті землі та селян, що не встигли загарбати. Діставали вони ті грамоти, мовляв, за заслуги свої: що прав українських не обороняли, ні в чім Москві не перешкождали, і так за ті «заслуги» загарбали землі й людей. А цариця Катерина заборонила переходити селянам з-під пана до другого пана (1763 р.), а потім всякі кріпацькі порядки, які були в Московщині, всяке право панів над селянами і підданство своїми указами завела (1783 р.). Українські пани були зрівняні в правах з дворянами російськими (1785 р.).

Трохи вільного духу зосталося ще на Січі Запорозькій. Як Мазепа до шведів пристав, то й запорожці пристали; тоді цар Петро сказав Січу зруйнувати, й запорожці перейшли на землі татарські, в Алешках новий Кіш заложили. Але затужили за старими місцями і впросилися, що їх цариця Анна назад прийняла й дозволила вернутися на Запорожжя. Тут вони й жили та від татар Україну боронили. Але як цариця Катерина постановила

всі козацькі порядки скасувати, то й Січ задумала знищити. В 1775 р. вислала вона військові команди по запорозьких землях, аби повідбирати зброю від запорожців, що розійшлися на рибу та на пасіки. Потім вислала військо на саму Січ. Несподівано обступило воно Січ, й генерал оголосив запорожцям, що цариця Січ скасовує: аби склали зброю й розходилися по своїх місцях, на Україну. Як грім се вдарило запорожців: не ждали вони того, не гадали. Одні хотіли не даватися й обороняти Січ, але старий кошовий *Калнишевський* й інші почали гамувати та радити піддатися. І піддалися. Москалі забрали зброю, клейноди, грамоти козацькі, а старого Калнишевського з іншою старшиною закували в кайдани та й до в'язниці відвезли — хоч він же намовляв запорожців до згоди. Відвезли його на край світу, в Соловецький монастир, і він там 25 літ просидів у в'язниці страшній, самотній, і в ній вмер — на страх українцям. Але багато запорожців не хотіло гречкосіями стати, як вони казали: пішли в Туреччину і там нову Січ над гирлами дунайськими заклали, як у пісні співається:

Ой негаразд, запорожці, негаразд зробили,
Що степ вільний, край веселий та й
занапали!
Наступила чорна хмара, і дощик із неба,

Зруйнували Запорожжя — буде колісь
треба!
Ой чи треба, чи не треба, нічого робити!
Буде добре запорожцям і під турком жити.

Більшість тих запорожців потім послухала московської поради, вернулася до Росії, й їх оселили на *Кубані* — звідти українські кубанські козаки. Мало хто на Дунаї лишився.

Після скасування Січі за кілька літ (1783 р.) скасовано й козацькі полки на Україні та заведено рекрутчину: мусили українці в російських полках служити. Ввесь козацький устрій скасовано, заведено на його місці губернії, такі як у Росії. З тої частини України, що під Росією була, зроблено п'ять сих губерній (або намісництв, як їх інакше називано): Київську, Чернігівську, Новгород-Сіверську, Слобідську і Новоросійську.

Українці дуже тим засмутилися. Деякі подумували навіть про те, чи не можна б силою добутися, аби старі порядки вернути. Знаємо, що до Берліна приїздив в 1791 р. від українців один пан, на ім'я *Капніст*, й питався, чи Пруссія не помогла б українцям, що дуже тужать за своїми старими правами й хотіли б вернути собі давній козацький устрій. Та Пруссія тоді не хотіла воювати з Росією, і так з того заміру нічого й не вийшло.

ГАЙДАМАЧЧИНА. КІНЕЦЬ ПОЛЬЩІ

Таке діялося в Гетьманщині, що під Росією була. В тій же Україні, що зоставалася під Польщею, — в Галичині, на Волині, на Поділлі західнім (де Кам'янець), — народне повстання за Хмельницького тільки перешуміло, як коротка буря, і потім усе по-давнішому пішло. Ще сильніше по ній стала Польща панувати, ще більше польщина почала все українське витискати, бо хто сміливіший був, завзятіший між тутешнім людом українським, — пішов до козаків, на ту Україну, де боротьба з Польщею йшла, а лишилося що плохіше та смирніше, та ще нижче перед Польщею голову похилило.

В Київщині та Брацлавщині — по Случ, по Бар та Межибож — козаччина з Польщею сильно боролася, не хотіла полякам даватися. Але як розділилася Україна на Правобережну та Лівобережну, як Москва Правобережну Україну сама Польщі відступила, — трудно стало боротися. Люде, потомившись тою війною, не хотючи під Польщею бути, стали за Дніпро тікати. А як Дорошенко піддався, то козацьке та московське військо за Дніпро перегнало й решту людей, що ще в полудневій Київщині zostалися. Потім, як я то вже згадував, *Семен Палій* та інші полковники почали тут козаччину наново заводити, людей скликати. Багато з-за Дніпра сюди назад тікало, скуштувавши нової

задніпрянської панщини. Як трохи змоглася та козаччина, то задумав Палій з-під Польщі відірватися й пристати до Мазепи. Але Мазепа боявся Палія, бо Палія люде дуже любили: побоювався Мазепа — ану ж той на його місце гетьманом стане. Закликав його до себе ніби на пораду, схопив та й вислав у Сибір.

Та по тім недовго й Палієва козаччина простояла. Як по невдалій війні з турками цар Петро вдруге відступив ті краї Туреччині, то казав знову людей перегнати за Дніпро. Забрала, одначе, ті краї не Туреччина, а Польща (в 1714 р.). Стали збиратися на тутешні краї знову польські пани, внуки та правнуки тих, що тут перед Хмельниччиною панували. Почали села та міста наново закладати, людей скликати, обіцяючи їм різні полегкості на довгі літа. Стали люде стягатися, й незадовго залюднилася наново та Київщина й Брацлавщина.

Але люде пам'ятали про недавню козаччину й на тутешніх панів лихим оком поглядали. Особливо, як проминули вільні літа та позаводили пани панщину. Збиралися ватаги різного вільного люду, волочилися по тутешніх краях та панів розбивали. Прозвано їх *гайдамаками*. Як запорожці з-під татар вернулися, то від них найбільше привідці до таких ватаг гайда-

мацьких виходили, а до них різні люде приставали, як вони на Україну приходили, палили та руйнували панські двори. Для оборони пани держали *двірських козаків*, — зі своїх підданих набирали та *військової муштри* вчили; але й вони не раз до гайдамаків приставали. В 1734 р., як умер тодішній польський король і пани сварилися між собою та билися, кому новим королем бути, так гайдамаччина тоді мало не цілу Київщину, Брацлавщину, Поділля зайняла. Селянство тут на панів піднялося. В Брацлавщині такий полковник *Верлан* знайшовся: він був старшим над двірськими козаками в одного пана, але пристав до повстання, став між селянами козачину заводити, з селян полки козацькі творити. Насилу поляки потім, як уже короля вибрано, те повстання задушили, для помочі упросивши московське військо.

Потім знову дуже сильна гайдамаччина і народне повстання було в 1750 р., а ще більше в 1768 р. Се звалось *Коліївщиною*. Тоді поляки пробували в Київщині унію завести, а православні не давалися. У Медведівському монастирі коло Чигирина в послушниках був запорожець *Максим Залізник*, так він зібрав запорозьку ватагу та з нею пішов на Україну панів бити. Сила людей тоді повстала; пішла поголоска, що від цариці Катерини прийшла така золота грамота, аби люде на Україні повставали, ляхів та жидів побивали. Стали пани та жиди

тікати, ховатися по кріпостях сильніших. Найбільше поховалося в *Умані*. Але сотник — старший над двірськими козаками уманськими — *Іван Гонта* до гайдамаків пристав: думав, що прийшов час Україну визволяти та що москалі в тім будуть українцям помагати. Умань тоді гайдамаки здобули й чимало побили поляків та жидів — хоч і не було воно так страшно й криваво, як-то люде потім оповідали. Але тим часом король польський знову до цариці Катерини удався, просив військо на гайдамаків прислати. Гайдамаки сподівалися, що російське військо буде їм помагати, і самі до нього йшли, як їх кликали; москалі ж їх ловили та полякам віддавали, а ті нелюдськими карами карали: стинали руки, ноги рубали; з Гонти, кажуть, шкуру з живого зідрали. Так повстання задавили.

Скоро, одначе, й Польщі прийшов кінець. Сусідні держави — Росія, Австрія і Пруссія — бачили, що вона зовсім ослабла, не має ні війська, ніякої сили, і вічні в ній сварки та війни між панамі. Вони змовилися її між собою розділити і в 1772 р. зробили се: Росія взяла Білорусь, Австрія — Галичину, Пруссія — землі коло Балтійського моря. Інші землі, в тім і Волинь та Київщина, ще при польським королі zostалися. Але двадцять літ пізніше (1793 р.) Росія змовилася з Пруссією і знову від Польщі землі забрали; Росія взяла Волинь і Київщину. Поляки зробили повстання, та те повстан-

ня російські війська задушили, і потім сусіди Польщу до решти поділили. Не стало Польщі зовсім. Але хоч не стало Польщі, та українцям не стало через те ліпше, особливо в тих землях, що до Росії перейшли. Польські пани далі панували над українським селянством, а навіть панування їх стало ще тяжче, бо тепер поліція й військо селян за кожний непослух панам тяжко карали. Стало панам ще ліпше й безпечніше, як за Польщі, а людям — ще гірше. Як-то в пісні співається:

Була Польща, була Польща, а стала Росія,
Не заступить син за батька, а батько за сина.

Селяни справді пам'ятали інші часи та хотіли вернути козаччину. Як війна була з Наполеоном і потім, як польське повстання було, так уряд кликав в

Полтавщині добровольців, аби в козаки йшли, й обіцяв, що за те в козаках зостануться, не будуть рекрутів давати.

Багато йшло через се в козаки, але потім тих козаків на Кавказ погнали та й там оселили. В Київщині, як Кримська війна була (1855 р.), так люде просилися в козаки, надіялися, що потім від панщини вільні будуть. Але не справдилося то все.

В Австрії вже імператор *Йосиф* скоро по тім, як Галичину під Австрію взято, хотів селян із підданства увільнити і дещо вже зробив для їх полегкості. Але він скоро вмер, і се діло по нім припинилося; аж у 1848 р. панщину в Галичині та на Буковині скасовано. В Росії ж тільки в 1861 р. селяни з кріпаків стали вільними людьми.

23

УКРАЇНСТВО ПІДУПАДАЄ

Як пропала гетьманщина, здавалося, що вже українському народові прийшов кінець.

Галичину й Волинь давно опанувала вже польщина, тепер захопила й Київщину. Селянство працювало, як худоба в ярмі, на польських панів, а що з українського люду хоч трошечки підносилося, те зачинало говорити по-польськи, присвоювало собі польські звичаї й поведінки. Попи, ченці ледве що читати вміли наше письмо. Ледве-не-ледве коли виходила книжка

по-нашому, то й та церковна. В школах монастирських (так званих василіанських) вчили по-польськи; тільки дяки-бакалярі вчили по селах нашого читання та письма.

З кінцем XVII в., за Мазепиних часів, завели владики унію потихеньку, непримітно: дісталися на владцтва як православні, а помалу завели унію. Сим разом тутешній український люд був так пригнічений, що й не пробував боротися. Боролося якийсь час львівське братство, та й воно зго-

дом унію прийняло. Була то велика перемога польщини. Тільки самі поляки своєділо попсували, бо унію зневажали — мали її за щось нижче від католицької віри, за віру мужичу. Тому й унія не стерла границі між польським і українським, і згодом, як народ привик до неї, стала унія такою ж руською вірою, прикметою українського тутешнього люду галицького, а відмінною від польського, як перед тим була віра православна. На Поділлі ж, на Волині і в Київщині, де завели унію, скасував її російський уряд, як сі землі перейшли від Польщі. Найдовше трималася вона в Холмщині й на Підляшші, — аж в 1876 р. скасовано її тут силоміць, проти бажання народу, що встиг до унії привикнути. Тому багато, не хотючи стати православними, попереходило тоді на католицьку віру й стало поляками.

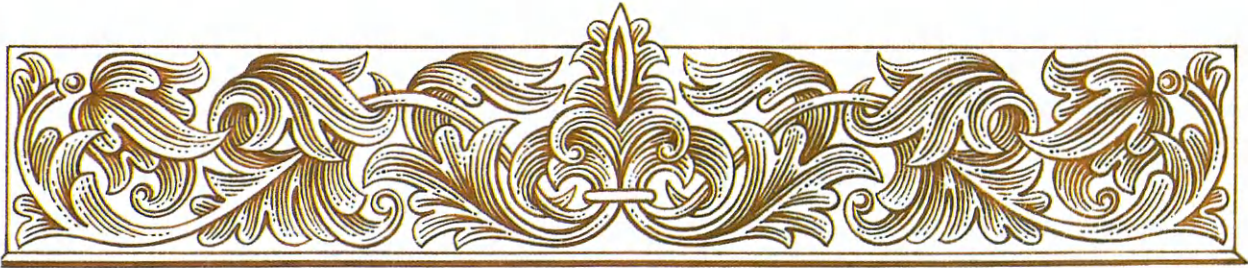
По гетьманщині ж — на Лівобережній Україні та Слобідщині поширилася московщина. Про се багато старався саме московський уряд: не тільки щоб на Україні не було іншого устрою, але щоб українці нічим не ріжнилися від москалів, прийняли їх мову, звичаї й з ними зовсім змішалися. Ще як Мазепу на гетьманство настановлено, то бояри московські наказали гетьманові й старшині того пильнувати, щоб українці женилися з московками, і всякими іншими способами дбати про те, щоб український народ тісніше злучити з московським, щоб не було знаку, що Україна — то щось осібне. *Цар Петро заборонив*

друкувати книжки українською мовою або такою книжною мовою, що хоч трохи заносила українською, а ріжнилася від уживаної в російських краях, — щоб не було в українських книжках ніякого «асобаво наречія». До того визначено осібних наглядців, цензорів, аби переглядали книжки. Навіть як схотіли в Києві видрукувати акафіст св. Варварі, написаний самим київським митрополитом, то наперед велено перекласти його на російську мову. І пізніше таке було. За цариці Катерини Київська лавра просила дозволити їй надрукувати українські букварі, бо російських людей на Україні не хочуть купувати, — то й того не дозволено.

По школах почали вчити по-російськи, і хлопцям учителі мали мову виправляти, аби говорили так, як москалі. Навіть по церквах велено, читаючи або служачи, так слова вимовляти, як москалі вимовляють. Хотів уряд, щоб українці згодом на російську мову перейшли, а свою закинули.

Щоправда, українську старшину і не приходилося до того дуже силувати та нагинати. Вона й сама старалася як можна відрізнитися від українського люду, з-поміж котрого вийшла так недавно. Посилала своїх дітей в школи московські, німецькі, навіть польські не тільки для ліпшої науки, але також і для того, щоб зовсім відвикли від української мови та українських навичок. Щоб люди справді вірили, що вони «благородні», та забули, що їх діди були такими ж

самими гречкосіями, як ті їх «піддані», котрими вони тепер торгували та котрих міняли, як собак. Через те ж, а також і для того, аби піддобритися російському уряду, заробити собі гарну службу або маєтність, тислися українські старшенята на службу до Петербурга, до Москви й там справді ставали чистими росіянами, яким потім уже українське слово й українські звичаї «смерділи дьогтем», здавалися «мужичими».

Здавалося, приходив уже кінець українській мові, а з нею й українському народові. Бо мова — се душа народна і мало котрий народ живе й чує себе, стративши свою мову. Навіть люде, що любили свій український народ і хотіли для нього добра, приймали чужу мову, бо здавалося — українській мові вже прийшов край, уже вона вимирає, ні до чого не здатна. На Україні Лівобережній, в Чернігівщині, наприклад, в ті часи жив славний чоловік *Григорій Сковорода*, перший український філософ, себто такий чоловік, що роздумує над самими основами людського й світового життя, у всьому найперших причин доходить.

Він цурався панства, цурався багатства, любив простий народ, ходив по Україні, не маючи притулку та навчаючи людей, як треба жити. Його пісні та байки любили люде слухати й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, ближчою до російської. А в Західній Україні — в Галичині й на Волині — навіть ті люде, що вірно любили свій народ, сливе не писали вже інакше, як по-польськи, — бо здавалося їм, що українська мова ні на що мудре не здатна, що то справді проста, мужича мова та й годі.

Здавалося, кажу, що справді приходив кінець українству — в одній частині України від московщини, в другій — від польщини. Але так не сталося, на щастя. І в самий той лютий, найгірший час, коли Україна так підупала, починає справа повертатися на ліпше, починає українство відроджуватися. То так, як дерево, що прив'яло було, здавалося — вже й засихати починає, а потім від повітря, від води починає знову приходити до сили, ожива, відмолоджується!

24

УКРАЇНСТВО ОЖИВАЄ

Перші ознаки переміни на ліпше з українством показалися в Галичині. Австрійський уряд, що в 1772 р. сей край від Польщі забрав, побоювався польських панів і не хотів, аби вони таку силу мали над українським народом.

Я вже згадував, що тодішній імператор австрійський *Йосиф* почав заходитися коло того, щоб селян із підданства визволити і владу панів над ними вкоротити. Він же хотів піднести освіту та науку між українцями, наказав

Григорій Сковорода (1722—1794 рр.)

заводити школи менші й більші по Галичині, а в них щоб учили «місцевою народною мовою», себто українською. Як у Львові закладено університет (в 1784 р.), то визначено кілька професорів, аби руською, себто українською, мовою науку викладали, а при університеті зроблено «ліцей» (щось на зразок гімназії), де б українських хлопців підучували до університетської науки, і там наука теж уся мала вестися народною мовою. Але тутешні українці тоді ще не вміли з того всього добре скористатися. Вони вже відвикли від народної мови, себто привикли за панами вважати її за мужицьку, нездатну для науки, для книжки. Тому замість чистої народної мови вживали в тих школах і в книжках мову мішану з українською, церковнослов'янською, польською й московською, думаючи, що вона буде ліпша, делікатніша, «образованіша». Тим часом була вона незрозуміла й чудернацька, через те негарна й до ужитку нездатна. Тому що її, а не народну мову пробували в школах заводити, се багато освіті зашкодило. Проте багато знаходилося таких, що її боронили дуже довго, аж до наших часів, хотіли не прийняти мову народну, називали її мовою мужицькою, мовою пастухів і свинопасів. А того не знали, що до освіти та науки повинно все вживатися мовою народною, рідною, такою, якою діти змалку навчаються говорити. Се вже в XVI віці тямущі люде на Україні зрозуміли, що й тоді церковні й усякі книги «простою» мовою толкували й перекладали.

А тим часом змінилося не одне на гірше. Як імператор Йосиф помер, взяли знову пани велику силу й усе, що робилося для селян, припинили. Постаралися вони у властей, що в школах народних, навіть найменших, заведено замість української мови мову польську (1816 р.). Всякі старання про народну просвіту стрічалися з великими перешкодами. В Перемишлі закладене було таке просвітнє товариство, та навіть і робити йому нічого не дали. Але таки зовсім спинити тої роботи не могли ані пани, ані власті, що їм помагали, бо вже повіяв вітер з України.

На Україні, хоч як московщилися панські верхи, але все-таки не вигасала зовсім любов до української мови, до українських пісень, звичаїв і української старовини. Народу московщина не зачепила, він далі держався своїх звичаїв, мови, співав свої пісні й думи, й кожний тямущий чоловік мусив признати, що мова та гарна, в звичаях є багато доброго й розумного, а що пісні та думи українські — то трудно й знайти їм у інших народів щось рівне. І не переводилися між людьми більш освіченими й тямущими такі, що складали тою українською народною мовою вірші, пісні й інші речі, хоч у школах учено їх мови російської. Вони почували, що на іншій мові не зможуть так гарно зложити пісню, своє почуття викласти в словах і тими словами своїми до розуму чи до почуття своїх земляків так примовити, як на свій рідний, український

Іван Котляревський (1769—1838 рр.)

мові. Знаємо з тих людей декотрих на ім'я, а здебільшого імена їх загубилися, забулися. Бо писання їх не були друковані, хоч знали їх люде, співали їх пісні, й чимало тих пісень перейшло в народ, стали їх співати по селах як пісні народні.

Першим більшим писанням, що було складене народною українською мовою та не лишилося тільки в відписах, а було надруковане, була *«Вергілієва «Енеїда», на українську мову перелицьована»*. Написав її *Іван Котляревський* з Полтави. В тім писанні своїм переробив він старий твір латинського поета Вергілія про мандрівку Енея і його товаришів-троян, писаний скоро по Різді Христовім. Така мода була тоді — переробляти старинні писання, на сміх прибираючи їх по-своєму. І Котляревський переробив так *«Енеїду»*, на сміх представивши Енея і його товаришів українськими волоцюгами, такими, як запорожці з недавно зруйнованої Січі. Смішно і дотепно се він зробив, але не в тім сила, а в тім найбільше, що описав він там сучасну Україну. Ніби на сміх, а на правду з великим замилюванням описав, з любов'ю до українського життя, до української старовини, до українського народу, особливо простого, селянського. Описуючи, наприклад, як Еней ходив у пекло й там оглядав різні муки, пише так Котляревський про сучасне йому українське панство:

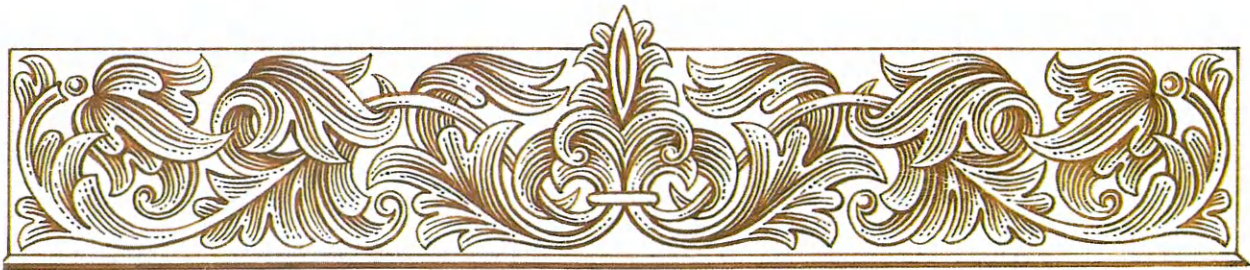
Папів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Кому читав свою *«Енеїду»*, всім дуже сподобалося, що так гарно описана в ній Україна. Списували її собі, а один список попав у руки багатому українцеві, що жив у Петербурзі, і той надрукував *«Енеїду»* в 1798 році без відомості навіть Котляревського. Пішла вона ще більше в громаду, потім один книгар надрукував її удруге, і аж тоді сам Котляревський, уже від себе, надрукував її втретє, побачивши, як вона людям до смаку прийшла.

Хотів він нею людей посмішити, а ненароком зробив велике діло: показав своєю *«Енеїдою»*, як-то гарно можна народною українською мовою писати і яке те життя українське цікаве, — є про що писати. І почали за ним писати по-українськи інші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народного українського письменства, а *«Енеїду»* — його початком. Тому-то, як минуло сто літ від видання *«Енеїди»*, святковано сю річницю по всій Україні, а в ріднім місті Котляревського — Полтаві — поставлено йому пам'ятник.

Тоді, як писав Котляревський, був такий час, що скрізь зачали цікавитися народним життям, мовою, піснями й казками, переказами про старовину й старинним життям: почали збирати народні пісні й оповідання та на їх взірець свої укладати. Почалося воно в Англії й Німеччині, пішло потім по слов'янських землях: у сербів, поляків, чехів, у Росії теж. Почали й на Україні збирати народні пісні, перекази, учитися народної мови, а з тим на-

бирати більше поважання, більше любові й до простого народу, й до своєї мови, до своєї народності. Побачили, що під убогою сільською стріхою можна знайти не раз більше щирості, справедливості і розуму, як у багатих палатах. Довідалися, що той сірий, поневірений народ, ті піддані-кріпаки, що їх пани «ставили за скотів», сотворив прегарні співанки, склав чудові пісні й думи. Узріли чоловіка у тім підданім і стали думати про поліпшення його долі. А заразом одні за другим стали пробувати творити, писати українською мовою чи то на взірець пісень народних, чи то на взірець чужих великих письменників. Стали описувати життя нашого народу і його минушину, розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України, до кров'ю й слізьми политої історії.

В 1818 р. вийшла перша граматика української мови (себто наука, як треба по-українському говорити й писати); склав її *Павловський* так, як

на Харківщині говорять. В 1819 р. вийшла перша збірка українських дум, зібрана *Цертелевим*, а прийнята з великими похвалами всіма тямущими людьми. З тих, що самі писали по-українськи, в тім часі визначився *Гулак-Артемовський* своїми гарними віршами; між іншим, в байці «Пан та собака» представив він гірку долю селянина під виглядом собаки, якому все від панів біда, хоч би як він не служив їм. *Котляревський* в той час написав дуже гарну оперету (виставу зі співами) «Наталка-Полтавка»; там він описував щирість і добрі звичаї селянські. Трохи пізніше зачав писати оповідання про сільське життя *Григорій Квітка*, теж представляючи добрі сторони українського селянина, його чесну, правдиву вдачу, вірність і щирість. То був той новий вітер, що повіяв по всім просторі України: повів народолобства, любові до свого народу, до його життя, до його минуштини.

25

ШЕВЧЕНКО ТА ЙОГО ТОВАРИШІ

Були то, одначе, тільки початки, а дійшли вони своєї правди тоді, як між українцями з'явився такий великий поет, як *Тарас Шевченко*, а поруч нього чимало інших тямущих, талановитих людей. Вони почали розкривати й описувати сучасне життя українського народу, його гірку долю, пояснювати українську історію. Стали ду-

мати та шукати способу поправити долю українського селянина, піднести український народ з його занепаду, щоб став він врівень з іншими народами освітою, достатком, повагою, а не був слугою, наймитом в роботі тих, інших, народів. Головою ж між тими людьми не тільки своїм талантом, хистом поетичним, але й любов'ю до свого

народу, завзяттям, відвагою та щирістю був Шевченко.

Він був син кріпака з Київщини, із Звенигородського повіту. Виріс у біді: замолоду взято його до панських покоїв, потім дали його в Петербурзі у науку до маляра, бо до малярства мав він велику охоту і вдачу. Там же, молодим хлопцем, двадцятилітнім, зачав він складати українські вірші. Довідалися про його хист тямущі люде й склали гроші та викупили його з кріпацтва. В 1840 р. надруковано першу збірку його віршів — називалась «Кобзар». На другий рік вийшла його поема «Гайдамаки». Як блискавка, пронеслася його слава по всій Україні. Не вірили собі люде, що по-українськи може виходити всяка думка так гарно, а разом так просто, як у Шевченка, що й простого чоловіка, і вченого за серце хапає й до самої душі його промовляє:

Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Гарно писали й попередні письменники, як Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка, але й порівняти того не можна з Шевченком. Ба, й у інших народів нелегко знайти поета такого, щоб писав так просто, щиро, але так гарно і сильно. А Україні, по тій поневірці безконечній, як уже не лишилося їй нічого доброго на світі, як здавалося, що не буде вже їй нічого,

окрім вічної неволі та смутку, коли вона, як той самий Шевченко казав, «обідрана, сиротою понад Дніпром плаче», — Україні великою потіхою було вогненне слово Шевченкове. Вступив знов дух по довгих віках в українське серце. Подумали українці, що й вони між людьми не останні, коли між ними з'явився такий поет, не з розкішних палат, а з-під убогої стріхи! Що ж то за сила спить іще в тім українським народі — аби тільки розбити ті кайдани, якими його сковано, дати йому волю, дати йому освіту, відкрити очі на себе й на світ, на свою минувшину. І, мов зачаровані, слухали, як пригадував їм Шевченко українську минувшину:

Україно, Україно! Ненько моя, пенько!
Як згадаю тебе, краю, зав'яне серденько!
Де поділось козацтво, червоні жулаки?
Де поділась доля, воля, бунчуки, гетьмани?
Гетьмани, гетьмани! Якби-то ви встали,
Встали — подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.
Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний¹, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить,
Закипить — і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними!..

Щоб у війнах кохатися — не такий був чоловік Шевченко. Він любив козаччину за її свободолобивість, за

¹ Гетьман.

Тарас Шевченко (1814—1861 рр.)

дила Україні свободи, добра — не для свого панування, а для щастя всього народу. Щоб не дивилася на той народ, як на своїх підданих і слуг, а як на своїх братів правдивих, і постаралася для них щиро всякого добра:

Схамепіться, недолюдки, діти юродиві!
Подивіться на рай тихий — на свою Вкраїну!
Полюбіте щирим серцем велику руїну,
Розкуйтеся, братайтесь...

Учіться, брати мої, думайте, читайте,
І чужого наuczайтесь, й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває, того Бог карає,
Того діти цураються, в хату не пускають,
Чужі люде проганяють і немає злomu
На всій землі безконечній веселого дому!..

Обніміте ж, брати мої, найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться, заплакана мати...
І забудеться срамотня давня година,
І оживе добра слава, слава України.

В 1844 р. Шевченко поїхав на Україну. В Києві зійшовся він і заприятелював з кількома українцями, тямущими в різних справах українських і теж щирими для українського народу і українства. Був між ними *Костомаров*, що тоді був професором університету в Києві й українську історію розбирав. Був *Куліш*, що збирав тоді народні пісні, перекази, а потім уславився як поет і письменник. Були то люде молоді, повні сил і завзяття; Шевченко мав тоді 30 літ, його знайомі — ще від нього молодші. Часто сходилися вони та щиро розмовляли між собою, до чого треба йти, яким способом допомогти своєму народові. За-

в'язали між собою таке братство, щоб приєднувати до того інших щирих та тямущих людей, спільними силами доходити правди та добра своєму народові й іншим народам слов'янським. Назвали се братство «*Кирила і Мефодія*», первоучителів слов'янських, що принесли до слов'ян писемство, освіту й слово Христове. Постановили доходити того, аби не було неволі між людьми, щоб знесено було кріпацтво й одні люде не були підданими інших. Щоб не було полєгкостей для одних, а тягарів для других, не було різниці між мужиками й дворянами або купцями, а щоб усі однакові права мали. Щоб кожний вірі й народності була свобода, або не було так, що чоловікові не дозволяють вірити так, як він хоче, а силоміць змушують його бути православним чи католиком, хоч він того не хоче. Щоб вільно було друкувати всякі книжки чи газети, без усякої перешкоди чи нагляду від начальства, всякі думки висловлювати і щоб не можна було за се людей карати, що вони такі думки висловлюють чи між людьми ширять. Також постановили доходити того, щоб кожний народ слов'янський, між ними й український, жив собі самостійно, по своїй волі, під своєю управою, вибираючи собі начальство по своїй волі; щоб не було такого, що один народ другим володіє й над ним панує, а щоб жили кожний вільно і тільки були в братських союзах між собою,—

спільними силами собі помагали й боронилися (се зветься федерація').

Але лиха біда спіткала братчиків: в 1847 р. доніс на них один чоловік, заарештували їх, стали судити і до різних тяжких кар позасуджували. Шевченка за те, що він на царя і уряд

вірші складав, віддали в солдати навіки, заборонивши писати й малювати, й заслали на азіатську границю. Костомарова й Куліша, потримавши у в'язниці, в різні московські города позасилали, теж писати заборонивши. І інших також покарали.

26

НОВІ ЧАСИ

Так розігнано перше товариство, що зібралось для України працювати, свободу й щастя своєму народові доходити. Минуло цілих десять літ, поки увільнено тих людей із заслання й могли вони — хоч не всі — докупити зібратися. Зібралися в Петербурзі і стали там видавати книжки українські та місячник, що звався «*Основа*» (виходив 1861 і 1862 рр.).

За ті десять літ дуже змінилася Росія. В Кримській війні побито російські війська, й побачили люде, так само, як недавно по нещасливій японській війні, що годі такому порядку далі бути: не давали людям свободи, мовляв, на те, аби «государство» (державна) було сильніше, а тим часом показалося, що й «государство» з того ледве не пропало, бо без свободи та освіти й держава не може бути сильна. На першу чергу заходилися коло скасування кріпацтва, потім коло заведення ліпших судів, ліпшої городської та земської управи народної освіти.

Братчики кирило-мефодіївські, між ними й Шевченко, що тоді, одначе, вже доживав свої останні дні (помер 1861 р.), й інші українці всім серцем пристали до справи скасування кріпацтва. Вже віддавна, як знаємо, в українським письменстві сильно били на кріпацтво, як на велику неправду (дуже гарні оповідання про те кріпацтво писала в той час *Марковичка*, підписуючи себе Марко Вовчок). Тепер, коли і сам уряд примушений був взятися до визволення кріпаків, багато українців у сім велику участь мали та піклувалися про те, щоб те визволення якнайліпше було сповнено. Для того, аби селяни знали свої права й могли за них упоминатися, заходилися писати книжечки про закони й порядки державні. Думали також про те, щоб освіту між народом побільшити, вминалися за тим, щоб наука була в школі на мові українській — рідній, для дитини зрозумілій, аби та наука була легка й корисна. Закладали школи

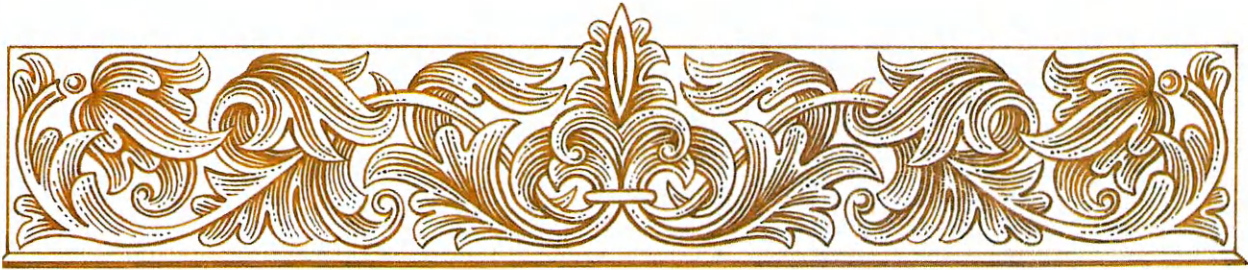
¹ Слово латинське, а значить — спілка, товариство, союз.

Іван Франко (1856—1916 рр.)

для дорослих такі, де можна було вчитися вечорами та неділями робітникам і слугам неписьменним. Складали й видавали книжки для шкільної науки. Видано також силу різних книжечок маленьких та дешевих для народу. А заразом і в тім місячнику, і деінде покликано інтелігенцію українську, аби держалася своєї народності й для України та для народу українського праці не занедбувала. Костомаров, тоді бувши славним істориком, почав видавати свої писання про українську історію. Куліш про українське письменство писав. Уперше виходила тоді українська наука на ширшу дорогу.

Але над українством уже чорні ворони крикали. З одного боку, польські пани до властей крик зводили, що українці народ піднімають на панів, так що пани народного повстання бояться, за життя своє не певні. Інші знов якраз правили, що те українство йде від поляків, що то польська інтрига (штука), аби українців на Росію разом з поляками підняти (в 1863 р. було польське повстання). Треті пригадували уряду давні заборони царя Петра і Катерини на українську мову, аби нею нічого не друковано, — щоб, мовляв, Україна не відірвалася від Росії. Дурне було те говорення про польську інтригу, бо не дурні були поляки на свою голову українство підіймати. В Галичині польські пани навпаки казали, що се австрійський уряд або москалі

українство видумали. А ще дурніша рада була заборонами запобігати тому, щоб Україна від Росії не відірвалася. *Треба старатися, щоб у державі був добрий лад, щоб усім народам в ній була свобода й право, і тоді ніхто не схоче відриватися*, а заборонами тільки можна до держави знеохотити. Проте вгорі тоді такі люде були, що тих немудрих осторог слухали, і в 1863 р. тодішній міністр внутрішніх справ видав таке розпорядження, аби не дозволяли друкувати українською мовою ніяких книжок для народу, а особливо таких, що для науки, для школи, де якісь відомості з науки подаються. Пішла разом з тим нагінка за всім, що пахло українством та роботою для народу українського. Школи недільні закривали, вчити по-українськи забороняли; багато українців повисилано з України в далекі північні города московські. Так усяку роботу для українського народу і для українства припинено.

Потім трохи були попустили з того. Але знову знайшлися «добрі люде», що почали говорити, що то все йде від ворогів Росії, що то все «сепаратизм»¹, — Україна від Росії відірветься. Отже, 1876 р. вийшов царський указ, яким *заборонено в Росії видавати всякі українські книжки, окрім віршів та оповідань*, і з-за границі провозити. Заборона та від того часу простояла аж до 1906 року, рівно тридцять літ. Не можна було ніякої

¹ Слово латинське, а значить охоту до відривання, відлучення.

Микола Лисенко (1842—1912 рр.)

книжки по-українськи видати чи про Україну та українську історію, чи про чужі краї, чи про природу, чи про господарство, чи про хвороби та здоров'я. Рідко яка за десятки літ якимсь чудом проскочила. Не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов. Не можна було видавати ніяких книжок для дітей — аби не звикали, або для шкіл — щоб по-українськи не вчилися. Оповідання й вірші дозволялися теж лише такі, що от для забави тільки, а як в них була поважніша думка, або щось про Україну, про порядок громадський та державний, або щось на панів та на властей, то не дозволяли. Не можна було якийсь час давати українських вистав ані навіть співати українських пісень, — уже потім дозволили знову. І як бачили, що якийсь українець українства сильно держиться, то таких зі служби скидали, висилали в московські города або арештовували.

Коли українці побачили, що се хочуть зовсім задавити українство, аби й знаку його не лишилося, то багато їх уже від першої заборони (1863 р.) почали свою роботу українську переносити за границю — до *Галичини*. Як у Росії не дають, то хоч аби там українство далі розвивалося, доки вільніші часи в Росії настануть. *Бо в Галичині заборони на українську*

мову не було. Навіть у 1848 р., як поляки проти Австрії бунтуватися хотіли, то австрійський уряд тоді знову почав у ласці русинів держати. Не довго то потривало, й скоро польські пани знову всі справи в Галичині в свої руки забрали. Але все-таки було вільніше. В 1848 р., як збунтувався народ, обіцяв імператор дати конституцію. Потім стали сю справу тягнути, але в 1866 р., по нещасливій війні Австрії з Пруссією, таки справді конституція настала. Признано рівне право всім народам, свободу віри, слова, друку. Для справ цілої держави введено державну раду (Думу) у столиці (Відні), а для справ поодиноких країв — сейми; один такий сейм введено у Львові, другий — в Чернівцях, і там виборні депутати мали порядкувати справи краєві. Правда, при тім не було вселюдного, рівного і прямого виборчого права, так що і в парламенті, і в сеймі польські пани мали над українцями велику перевагу¹.

Все начальство в Галичині також в польських руках, і уряд австрійський сливе не мішається до тутешньої управи. Тому галицьким українцям не можна було такий порядок уладити, щоб люд український, тутешній, піднести добре. А все-таки хоч трохи свободи було, можна хоч потроху було справу посувати вперед. В школах

¹ Велика перешкода також у тім, що українську Галичину злучено в один край з польською Краківською землею під назвою Галичини, з одною спільною управою й одним сеймом. Українці здавна заходяться коло того, аби розділити їх, щоб українська Галичина (або Східна Галичина) мала осібну свою управу і осібний сейм. Але поляки не пристають на се, прагнучи мати перевагу над українцями і в Східній Галичині.

Леся Українка (1871—1913 рр.)

народних наука на українській мові; гімназій таких, де вчать по-українськи, хоч трудно і помалу (бо польські пани тому противляться дуже), а все прибуває потроху. І є тепер таких в Галичині разом з Буковиною вісім державних, а десять приватних, що їх сам народ утримує своїм коштом. В університеті Львівським викладається по-українськи наука української мови, історія українського письменства, історія України і декотрі інші науки. Можна видавати всякі книжки й газети по-українськи. Можна закладати читальні, бібліотеки, просвітні товариства. Можна відбувати всякі зібрання й про всякі справи радитися й говорити. Можна свobodно засновувати товариства позичкові, торговельні, споживні (потребительські) і всякі інші. Можна чи до суду, чи до іншого уряду всякі листи чи прошення писати по-українськи, й відповідати на них мусять також по-українськи.

Отже, кажу, як стали забороняти все українське в Росії, то багато українців стало тоді трудитися в Галичині — з російської України сюди свої писання посилало або й переїздило до Галичини. (От між ними і я, вже шістнадцять літ минуло, як до Львова з Києва перейшов). Видавали тут книжки, газети. Радилися, як українську справу вести, щоб український народ на ноги поставити, аби міг своїх прав доходити. Міркували, як би і в Росії дійти того, аби українства не заборонювано, а українському народові спромогу дано, щоб він просвіщався,

жив у достатку. Закладено у Львові таке товариство — зветься воно «*Наукове товариство імені Шевченка*» (на пам'ять і честь Шевченка), що мало займатися письменством і наукою українською, там і російські українці, й австрійські над тим працювали. Багато різних корисних книжок надруковано в різних справах.

Так українство не вмерло, а йшло вперед, не зважаючи на заборони, хоч не в Росії, то в Галичині. Добре було й те: воно і в Росії українцям духу додавало, дорогу їм вказувало. Та тільки українському народові в Росії пожиток з того невеликий був. Ті галицькі газети й книжки заборонені були в Росії, мало хто їх і бачив тут. Тільки з 1906 р. стало можливим діставати книжки й газети, видані в Галичині, й стало можливим користуватися свobodно з того, що за ті літа зробили за границею українські письменники з Росії й з Галичини. А в Росії, як сказано, не можна було видавати сливе ніяких українських книжок для навчання і для відомостей, ніяких українських газет. Наука в школі була на мові московській, і більше дітей селянських та школа мучила, ніж учила! Скільки то часу пропадало, поки діти навчаться розуміти вчителя хоч трохи. А не маючи для читання українських книжок, учні, вийшовши зі школи, через кілька літ і відвикали читати, забували й те, чого навчилися в школі.

Страшну се шкоду чинило й чинить нашому селянству. Сто літ тому школи були українські, і тоді українські

селяни були далеко письменніші й розумніші, як російські; се виразно кажуть тодішні люде. Через сто літ, як скасовано українські школи, між російськими селянами більше стало письменних, більше освічених, тямущих людей, що їх у школі вчили рідною мовою, і книжки російські вони достатньо для читання мали. Селянин же наш, застаючися темним і неосвіченим, біднів, підупадав, заставався позаду інших народів. Хоч сидів на уро-

жайній землі, а бідував гірше від тих, що живуть на пісках та болотах. На се не раз вказували українці уряду, та се нічого не помагало. Тільки вже в останній час, як пішов вільний дух, після японської війни попущено дещо. Та й то — книжок багато не пускають, навіть надруковані нищать; газети теж закривають; з-за границі також нема ще зовсім вільного довозу книжок. Правдивої свободи слова в Росії ще нема, як нема й свободного життя.

З М І С Т

*ШЕВЧУК ВАЛЕРІЙ. Михайло Грушевський
та його найкоротиша «Історія України»* 8

1. ПРО НАШ КРАЙ І НАРОД 15
2. ПРО НАЙДАВНІШІ ЧАСИ 17
3. ПРО КИЇВСЬКУ ДЕРЖАВУ 20
4. ВОЛОДИМИР І ЯРОСЛАВ. ХРИСТИЯНСТВО НА УКРАЇНІ 26
5. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА РОЗПАДАЄТЬСЯ 31
6. ТАТАРСЬКИЙ ПОГРОМ. ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА 34
7. ЛИТВА ТА ПОЛЬЩА ЗАБИРАЮТЬ СОБІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ 38
8. ПОЛЬСЬКІ ПОРЯДКИ НА УКРАЇНІ 41
9. КОЗАЧЧИНА 46
10. ПОЛЬСЬКИЙ УРЯД ХОЧЕ РОБИТИ ПОРЯДКИ У КОЗАКІВ 49
11. ПЕРШІ ВІЙНИ КОЗАКІВ З ПАНАМИ ТА ПОЛЬСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ 51
12. УКРАЇНЦІ БОРОНЯТЬ СВОЮ ВІРУ 54
13. КОЗАКИ БОРОНЯТЬ ВІРУ І ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 57
14. КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ 61
15. ХМЕЛЬНИЧЧИНА 64
16. УКРАЇНА ВІДРИВАЄТЬСЯ ВІД ПОЛЬЩІ 67
17. УКРАЇНА ЗЛУЧАЄТЬСЯ З МОСКОВЩИНОЮ 71
18. ЩО ДІЯЛОСЯ НА УКРАЇНІ ПО СМЕРТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 74
19. РУЇНА 78
20. МАЗЕПІНІ ЧАСИ Й СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ 81
21. НА УКРАЇНІ ЗАВОДЯТЬСЯ РОСІЙСЬКІ ПОРЯДКИ 85
22. ГАЙДАМАЧЧИНА. КІНЕЦЬ ПОЛЬЩІ 89
23. УКРАЇНСТВО ПІДУПАДАЄ 91
24. УКРАЇНСТВО ОЖИВАЄ 93
25. ШЕВЧЕНКО ТА ЙОГО ТОВАРИШІ 98
26. НОВІ ЧАСИ 103

ГРУШЕВСЬКИЙ
Михайло Сергійович
ЯК ЖИВ
УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Для середнього та старшого шкільного віку

Художник
Штанко Олексій Володимирович

Вступне слово
Шевчука Валерія Олександровича

Редактор *В. В. Богаєвський*
Художній редактор *М. С. Пішча*
Технічний редактор *С. І. Павлюк*
Коректори *Н. П. Романюк, М. З. Волович*
Комп'ютерна верстка *Л. М. Рубан, Л. Г. Шимкевич*

Здано до набору 12.05.99. Підписано до друку 23.06.99.
Формат 60х90¹/₈. Папір крейдяний.
Гарнітура бодоні. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14.
Умовн.фарб.-відб. 57,0. Обл.-вид. арк. 9,8. Тираж 5 000 пр.
Зам. 9-178.

Видавництво дитячої літератури «Веселка».
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.
Свідцтво про державну реєстрацію № 02473079
від 7 червня 1995 р.

АТ «Книга»
254655, МСП, Київ-53, Артема, 25.

Грушевський М. С.
Г91 Як жив український народ: Для серед. та ст. шк. віку
/[Вступ. слово В. О. Шевчука]; Худож. О. В. Штанко.
— К.: Веселка, 1999. — 111 с.: іл.
ISBN 966-01-0015-9

Ця унікальна книга, створена патріархом української історії,
видатним ученим і політичним діячем Михайлом Грушевським
(1866—1934), спрессовує в собі практично всі 10 томів його
всесвітньо відомої «Історії України-Руси».

Г 4803640101—011
206—99 Без оголошення

ББК 63.3 (4УКР)

